

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕ ΘΕΜΑ:

***ΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΩΝ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΣΤΟ ΘΕΜΑ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ
ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΠΟΥ ΒΙΩΝΟΥΝ ΑΠΩΛΕΙΑ.***

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΕΣ: ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΟΝΤΑΡΗ
ΦΩΤΕΙΝΗ ΜΠΟΝΩΤΗ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: ΚΑΡΑΪΣΚΟΥ ΑΝΤΙΓΟΝΗ

ΕΞΑΜΗΝΟ: 8^ο

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΈΤΟΣ: 2008

ΒΟΛΟΣ 2008

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	ΣΕΛ 4
---------------	-------

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

A.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	6
A.2 Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ.....	8
A.3 ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΕΠΗΡΕΑΖΟΥΝ ΤΗΝ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ.....	9
A.4 Ο ΘΡΗΝΟΣ.....	10
A.5 ΤΟ ΘΕΜΑ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΣΤΗ ΣΧΟΛΙΚΗ ΤΑΞΗ.....	10
A.6 ΟΙ ΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ: ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΕΡΕΥΝΕΣ.....	14

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

B.1 ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	18
B.2 ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΕΣ.....	18
B.3 ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ- ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ/ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ.....	19
B.4 ΕΡΓΑΛΕΙΑ.....	19
B.5 ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ.....	20
B.6 ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ.....	28

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Γ.1 ΤΙ ΘΑ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΓΝΩΡΙΖΟΥΝ ΟΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ;.....	31
Γ.2 ΠΩΣ ΜΠΟΡΟΥΝ ΟΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ ΝΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΟΥΝ ΤΟ ΘΕΜΑ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΤΑΞΗ:.....	32
Γ.3 ΠΩΣ ΘΑ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΣΥΜΠΕΡΙΦΕΡΟΝΤΑΙ ΟΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ ΣΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΠΟΥ ΒΙΩΝΟΥΝ ΑΠΩΛΕΙΑ;.....	35
Γ.4 ΜΕ ΠΟΙΟΥΣ ΘΑ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΣΥΝΕΡΓΑΖΟΝΤΑΙ ΟΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ;.....	36
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	38
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	40

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το θέμα που διαπραγματεύεται αυτή η εργασία, αφορά τις στάσεις των εκπαιδευτικών και των μελλοντικών εκπαιδευτικών στο θέμα του θανάτου και στην αντιμετώπιση των παιδιών που βιώνουν απώλεια. Στόχος της έρευνας ήταν να διαπιστωθεί κατά πόσο οι εκπαιδευτικοί και οι μελλοντικοί εκπαιδευτικοί είναι σε θέση να αντιμετωπίσουν ή πιστεύουν πως πρέπει να αντιμετωπίσουν το θέμα του θανάτου στο σχολείο και τους τρόπους με τους οποίους θα μπορούσαν να στηρίξουν τα παιδιά τα οποία βιώνουν μία προσωπική απώλεια.

Για την διεκπεραίωση αυτής της έρευνας και την πλήρη κατανόηση των αποτελεσμάτων, αρχικά έγινε προσπάθεια διερεύνησης του θέματος βιβλιογραφικά. Έτσι, αρχικά παρουσιάζονται οι απόψεις διαφόρων ερευνητών για το θέμα του θανάτου, και αναλύονται οι επιμέρους έννοιες οι οποίες συνθέτουν την έννοια αυτή. Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι προβληματισμοί και τα συμπεράσματα που αφορούν τις αντιλήψεις και τις στάσεις των εκπαιδευτικών προς τα παιδιά που έχουν αντιμετωπίσει ή αντιμετωπίζουν την απώλεια ενός αγαπημένου τους προσώπου. Στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας παρουσιάζεται η έρευνα που πραγματοποιήθηκε και τα συμπεράσματα που αντλήθηκαν από αυτή.

Για την διεκπεραίωση της παρούσας εργασίας αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω κάποια άτομα τα οποία συνέβαλαν σε πολύ μεγάλο βαθμό στην ολοκλήρωσή της. Αρχικά, θα ήθελα να ευχαριστήσω την κ. Λεονταρή Αγγελική, Καθηγήτρια του Παιδαγωγικού Τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης, η οποία δέχτηκε να εκπονήσω την εργασία αυτή, μου προσέφερε βιβλιογραφική βοήθεια, αφιέρωσε χρόνο στους δικούς μου προβληματισμούς, με καθοδήγησε πάνω στα σωστά σημεία στα οποία έπρεπε να κινηθώ, και συνέβαλε καθοριστικά για την κατάρτιση μου στο θέμα το οποίο διαπραγματεύομαι. Ακόμη, θα ήθελα να ευχαριστήσω την κ. Αφροδίτη Οικονόμου η οποία με στήριξε ψυχολογικά, και διέθεσε χρόνο για να συζητά μαζί μου σε θέματα που με προβλημάτιζαν και αφορούσαν την υλοποίηση της εργασίας αυτής.

Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στους διευθυντές, τους δασκάλους, και τους νηπιαγωγούς των σχολείων που επισκέφθηκα για την θετική υποδοχή τους και τον χρόνο που διέθεσαν για την συμπλήρωση των ερωτηματολογίων. Ευχαριστώ επίσης τους φοιτητές και τις φοιτήτριες που δέχτηκαν με χαρά να λάβουν μέρος στην έρευνα.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

A1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το ζήτημα με το οποίο ασχολείται αυτή η έρευνα αφορά την αντιμετώπιση του θέματος του θανάτου στο σχολικό χώρο. Είναι ένα θέμα το οποίο αξίζει ιδιαίτερης σημασίας και ανάλογης προσοχής. Πολλοί υποστηρίζουν πως δεν υπάρχει λόγος οι εκπαιδευτικοί να ασχολούνται με το θέμα του θανάτου, διότι τα παιδιά και οι έφηβοι δε χρειάζεται να γνωρίζουν σχετικά με το θάνατο και τον θρήνο, ακόμη και στην περίπτωση στην οποία κάποιο παιδί αντιμετωπίζει μία προσωπική απώλεια. Θεωρούν πως είναι καλύτερο ένα παιδί να μένει μακριά από αρνητικά συναισθήματα και να μην έρχεται σε επαφή με αρνητικές καταστάσεις. Πιστεύουν ακόμη πως σε τέτοια μικρή ηλικία δε θα πρέπει τα παιδιά να βιώνουν συναισθήματα όπως είναι η λύπη, ο πόνος και η στενοχώρια (Cogg, 1999).

Η παιδική ηλικία είναι μια περίοδος που όλοι θα είχαμε την επιθυμία να περιλαμβάνει μόνο ευχάριστες στιγμές. Δεν μπορούμε όμως να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο σε αυτή την ηλικία να παρουσιαστούν γεγονότα τα οποία θα προκαλέσουν λύπη, πόνο, και προβληματισμό. Ο θάνατος ενός ατόμου από το κοντινό περιβάλλον του παιδιού είναι πολύ πιθανός. Συνεπώς τα παιδιά αναπόφευκτα έρχονται σε επαφή με το θάνατο και τη διαδικασία του θρήνου.

Ανεξάρτητα από το προσωπικό βίωμα της απώλειας ενός αγαπημένου προσώπου, τα παιδιά έρχονται σε επαφή με την έννοια του θανάτου και μέσα από άλλες δραστηριότητες και συνθήκες της ζωής. Ο θάνατος ενός κατοικίδιου ζώου, είναι μια πολύ σημαντική απώλεια για το παιδί. Μέσα από αυτόν, αντιλαμβάνεται πιο γρήγορα από τα άλλα παιδιά της ηλικίας του, τα

οποία δεν έχουν βιώσει παρόμοιο γεγονός, την έννοια του θανάτου. Επίσης, αν το κοινωνικό περιβάλλον του παιδιού, είναι κατάλληλο (αναλύεται στη συνέχεια εκτενέστερα η σημασία του όρου “κατάλληλο περιβάλλον”), έχει περισσότερες πιθανότητες να κατανοήσει το θάνατο, με έναν πιο υγιή τρόπο, ως φυσική διαδικασία (Larson & Nolen- Hoeksema, 1999).

Το παιδί ακόμη έρχεται σε επαφή με την έννοια του θανάτου και μέσα από άλλες δραστηριότητες της καθημερινότητάς του. Η λογοτεχνία, η τηλεόραση, και όλα τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, οι ταινίες, τα ηλεκτρονικά κυρίως παιχνίδια, και τα τραγούδια που ακούγονται σε όλους τους χώρους που ενδεχομένως να επισκέπτεται το παιδί, είναι κάποιες από αυτές (Larson & Nolen- Hoeksema, 1999).

Διαπιστώνουμε πως η επαφή των παιδιών με την έννοια του θανάτου είναι αναπόφευκτη. Συνεπώς δεν μπορούμε να κρατήσουμε τα παιδιά μακριά από ένα τέτοιο γεγονός. Αυτό μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι θα πρέπει οι ενήλικοι να προσπαθήσουν να εξοικειώσουν τα παιδιά με το θέμα του θανάτου. Σε αυτό το σημείο γίνεται αντιληπτός και ο σοβαρός ρόλος των εκπαιδευτικών. Οι απόψεις τους σχετικά με την αντιμετώπιση των παιδιών που βιώνουν απώλεια, προβληματίζει τους ερευνητές. Ο προβληματισμός αυτός οφείλεται στο ότι το σχολικό περιβάλλον αποτελεί ένα πολύ σημαντικό κοινωνικό πλαίσιο για τα παιδιά. Πολλές φορές, για κάποια παιδιά, ο σχολικός χώρος είναι πολύ πιο σημαντικός και από την ίδια την οικογένεια, επειδή τα παιδιά ξοδεύουν πολύ χρόνο στο περιβάλλον του σχολείου (Rowling & Holland, 2000). Μετά από το θάνατο μέλους μιας οικογένειας (Silverman & Silverman, 1979), είναι πιθανό να δημιουργηθεί ένα χάσμα στην επικοινωνία μεταξύ των μελών της. Οι ισορροπίες χάνονται, και οι συμπεριφορές των ατόμων μπορεί να είναι ασταθείς και μη αποδεκτές κάποιες φορές (Larson & Nolen- Hoeksema, 1999). Αυτό έχει ως συνέπεια να δημιουργηθούν ψυχολογικά προβλήματα στα παιδιά. Στην περίπτωση αυτή, οι εκπαιδευτικοί θα μπορούσαν να προσφέρουν βοήθεια.

Τίθεται όμως το ερώτημα. Μήπως οι ίδιοι εκπαιδευτικοί θεωρούν πως δε θα πρέπει να παίρνουν θέση για το θέμα του θανάτου στα σχολεία; Μήπως πιστεύουν πως αυτό το ζήτημα δεν αποτελεί πτυχή του επαγγέλματός τους και έχουν την εντύπωση πως δε θα πρέπει να “αγγίζεται” από αυτούς, παρά μόνο από την οικογένεια των παιδιών που βιώνουν απώλεια και από τους

ειδικευμένους φορείς; Αυτά τα ερωτήματα και άλλοι προβληματισμοί είναι αυτοί που θα μας απασχολήσουν στην πορεία αυτής της έρευνας.

Αρχικά, και πριν αναπτυχθεί το θέμα που παρατέθηκε λίγο παραπάνω, θα πρέπει να προσδιοριστεί η έννοια του θανάτου, και να αποσαφηνιστούν οι αντιλήψεις των παιδιών. Επίσης, θα πρέπει να γίνει αναφορά στους παράγοντες που επηρεάζουν την διαμόρφωση αυτών των αντιλήψεων. Η ανάλυση των παραγόντων αυτών θα διευκολύνει την κατανόηση του θέματος που διαπραγματεύεται η έρευνα.

A2. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ

Η έννοια του θανάτου ορίζεται ως η οριστική διακοπή όλων των λειτουργιών και εκδηλώσεων της ζωής κάθε έμβιου οργανισμού (Πάπυρος Larousse Britanica, 2007). Είναι μία σύνθετη έννοια, και περιλαμβάνει τις εξής υποέννοιες:

- 1) Παγκοσμιότητα
- 2) Μη αναστρεψιμότητα
- 3) Παύση ζωτικών λειτουργιών
- 4) Αιτιότητα

Ένα παιδί για να κατανοήσει πλήρως το θάνατο, θα πρέπει να κατανοήσει πρώτα τις παραπάνω έννοιες. Η παγκοσμιότητα αναφέρεται στην αντίληψη πως ο θάνατος αφορά όλα τα έμβια όντα χωρίς καμία εξαίρεση. Συνεπώς τα παιδιά θα πρέπει να κατανοήσουν πως ο θάνατος είναι αναπόφευκτος, πως αφορά τους πάντες και πως η χρονική στιγμή που θα επέλθει δεν είναι προβλέψιμη (Λεονταρή, 2006). Η μη αναστρεψιμότητα αναφέρεται στο γεγονός πως το φυσικό σώμα ενός ατόμου, δεν μπορεί να επανέλθει ξανά στη ζωή μετά το θάνατό του. Αυτή η έννοια είναι πιο δύσκολο να κατανοηθεί από παιδιά που δεν είχαν στην κατοχή τους, για παράδειγμα, ένα κατοικίδιο ζώο (Willis, 2002). Η παύση των ζωτικών λειτουργιών αναφέρεται στο γεγονός πως όταν πεθαίνει κάποιος, όλες οι λειτουργίες του οργανισμού του παύουν να λειτουργούν, και τέλος, η αιτιότητα αναφέρεται στην ικανότητα ενός παιδιού να περιγράφει τις αιτίες που προκάλεσαν το θάνατο, είτε αυτές είναι εσωτερικές, ή εξωτερικές (Λεονταρή, 2006).

Α.3 ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΕΠΗΡΕΑΖΟΥΝ ΤΗΝ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ.

Η διαδικασία κατανόησης των εννοιών αυτών πραγματοποιείται σταδιακά, και επηρεάζεται από κάποιους παράγοντες που είναι οι εξής:

- 1) Ηλικία
- 2) Γνωστική ανάπτυξη
- 3) Επίπεδο νοημοσύνης
- 4) Πολιτισμικό πλαίσιο
- 5) Εμπειρίες σχετικά με το θάνατο
- 6) Φύλο

Τα παιδιά μέχρι την ηλικία των πέντε ετών, δεν κατανοούν πως ο θάνατος είναι κάτι οριστικό. Δεν αντιλαμβάνονται πως αφορά όλους τους ανθρώπους, και δεν μπορούν να κατανοήσουν τις αιτίες που προκαλούν το γεγονός αυτό. Πιστεύουν πως ο θάνατος είναι αντιστρέψιμος. Έτσι θεωρούν πως ζούμε, πεθαίνουμε, ξαναζούμε. Μετά την ηλικία των πέντε ετών και μέχρι τα δέκα τους χρόνια, αρχίζουν να κατανοούν σιγά-σιγά πως ο θάνατος είναι αναπόφευκτος και μη αναστρέψιμος. Δε σκέφτονται όμως πως είναι κάτι που τους αφορά (Λεονταρή, 2006). Σύμφωνα με τον Kronick (1985), για να κατανοήσουν τα παιδιά την έννοια του θανάτου, χρειάζεται να κατέχουν κάποιες άλλες ικανότητες οι οποίες σχετίζονται με την γνωστική τους ανάπτυξη και το επίπεδο νοημοσύνης τους (Λεονταρή, 2006). Η έννοια του χρόνου, του χώρου, του αποχωρισμού, είναι κάποιες από αυτές. Το πολιτισμικό πλαίσιο αναφέρεται στις πεποιθήσεις από το άμεσο περιβάλλον των παιδιών και την κουλτούρα της κοινωνίας στην οποία μεγαλώνουν τα παιδιά (Cogg, 1995). Σημαντικό ρόλο παίζουν και οι εμπειρίες των παιδιών σχετικά με το θάνατο (Bluebond-Langner, 1978). Παιδιά τα οποία έχουν βιώσει το γεγονός του θανάτου προσωπικά, ή παιδιά με ανίατες ασθένειες, έχουν μία πιο ανεπτυγμένη αντίληψη της έννοιας του θανάτου (Λεονταρή, 2006).

Α.3 ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΕΠΗΡΕΑΖΟΥΝ ΤΗΝ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ.

Η διαδικασία κατανόησης των εννοιών αυτών πραγματοποιείται σταδιακά, και επηρεάζεται από κάποιους παράγοντες που είναι οι εξής:

- 1) Ηλικία
- 2) Γνωστική ανάπτυξη
- 3) Επίπεδο νοημοσύνης
- 4) Πολιτισμικό πλαίσιο
- 5) Εμπειρίες σχετικά με το θάνατο
- 6) Φύλο

Τα παιδιά μέχρι την ηλικία των πέντε ετών, δεν κατανοούν πως ο θάνατος είναι κάτι οριστικό. Δεν αντιλαμβάνονται πως αφορά όλους τους ανθρώπους, και δεν μπορούν να κατανοήσουν τις αιτίες που προκαλούν το γεγονός αυτό. Πιστεύουν πως ο θάνατος είναι αντιστρέψιμος. Έτσι θεωρούν πως ζούμε, πεθαίνουμε, ξαναζούμε. Μετά την ηλικία των πέντε ετών και μέχρι τα δέκα τους χρόνια, αρχίζουν να κατανοούν σιγά-σιγά πως ο θάνατος είναι αναπόφευκτος και μη αναστρέψιμος. Δε σκέφτονται όμως πως είναι κάτι που τους αφορά (Λεονταρή, 2006). Σύμφωνα με τον Kronick (1985), για να κατανοήσουν τα παιδιά την έννοια του θανάτου, χρειάζεται να κατέχουν κάποιες άλλες ικανότητες οι οποίες σχετίζονται με την γνωστική τους ανάπτυξη και το επίπεδο νοημοσύνης τους (Λεονταρή, 2006). Η έννοια του χρόνου, του χώρου, του αποχωρισμού, είναι κάποιες από αυτές. Το πολιτισμικό πλαίσιο αναφέρεται στις πεποιθήσεις από το άμεσο περιβάλλον των παιδιών και την κουλτούρα της κοινωνίας στην οποία μεγαλώνουν τα παιδιά (Cott, 1995). Σημαντικό ρόλο παίζουν και οι εμπειρίες των παιδιών σχετικά με το θάνατο (Bluebond-Langner, 1978). Παιδιά τα οποία έχουν βιώσει το γεγονός του θανάτου προσωπικά, ή παιδιά με ανίατες ασθένειες, έχουν μία πιο ανεπτυγμένη αντίληψη της έννοιας του θανάτου (Λεονταρή, 2006).

A.4 Ο ΘΡΗΝΟΣ

Ο θρήνος είναι κάθε φυσιολογική, συναισθηματική αντίδραση, η οποία εκδηλώνεται από ένα άτομο μετά την απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου του, ή ενός αντικειμένου με το οποίο έχει συνδεθεί συναισθηματικά, ή μίας πνευματικής δημιουργίας του (Kastenbaum, 1986). Το πένθος είναι το εσωτερικό βίωμα του θρήνου και η εξωτερική του έκφραση με πολιτισμικά προσδιορισμένους τρόπους (Kastenbaum, 1986).

Ο τρόπος με τον οποίο θρηνούν τα παιδιά, ποικίλει. Ακόμη και οι αντιδράσεις ενός φυσιολογικού θρήνου δεν είναι ίδιες για όλα τα παιδιά. Διαφορές παρατηρούνται ως προς τη διάρκεια ή ως προς το βαθμό αντίδρασης. Σε κάποιες περιπτώσεις ο φυσιολογικός θρήνος μετατρέπεται σε παθολογικό. Αυτό εξαρτάται από το αν ο θάνατος ήταν αιφνίδιος, αν δεν υπάρχει υποστηρικτικό περιβάλλον, αν τα παιδιά είναι κοινωνικά απομονωμένα, ή αν η σχέση των παιδιών με τον θανόντα ήταν πάρα πολύ στενή (Λεονταρή, 2006). Ο θρήνος κάποιες φορές μπορεί να παρατηρηθεί στα παιδιά πριν επέλθει ο θάνατος ενός ατόμου. Αυτός είναι ο λεγόμενος 'προπαρασκευαστικός' θρήνος. Παρατηρείται σε περιπτώσεις ανίατων ασθενειών, όπου η συμπεριφορά των ενηλίκων και τα συμπτώματα της ασθένειας, 'προμηνύουν' την απώλεια (Sourkes, 2006).

A.5 ΤΟ ΘΕΜΑ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΣΧΟΛΙΚΗ ΤΑΞΗ

Όλοι γνωρίζουμε, ακόμα και αν δεν έχουμε βιώσει μία τέτοια κατάσταση, πως η απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου είναι ψυχοφθόρα και παράλληλα επιφέρει αλλαγές στην καθημερινή ζωή των ατόμων που τη βιώνουν. Παιδιά που έρχονται αντιμέτωπα με ένα τέτοιο τραγικό γεγονός, βιώνουν και κάποιες άλλες καταστάσεις, οι οποίες τους δημιουργούν μεγάλο προβληματισμό, ανασφάλεια και συναισθήματα τα οποία δε γνωρίζουν πώς να τα διαχειριστούν. Αυτή η κατάσταση μπορεί να έχει αρνητικές επιπτώσεις στο σχολικό χώρο (Abdelnoor & Hoolins, 2004. Grollman, 1967. Silverman & Worden, 1993. Van Eerdewegh, Bieri, Parilla, & Clayton, 1982). Έχει

διαπιστωθεί επίσης ότι επηρεάζεται και η συμπεριφορά των εκπαιδευτικών όταν βρίσκονται αντιμέτωποι με ένα τέτοιο θέμα.

Τα παιδιά αρχικά νιώθουν πως μετά το θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου διαφοροποιούνται από τα άλλα παιδιά της ηλικίας τους και αυτό τους φοβίζει (Webb, 1993). Η συμπεριφορά των εκπαιδευτικών, των φίλων, διαφοροποιείται ουσιαστικά απέναντι σε αυτά. Άλλοτε η διαφοροποίηση αυτή επιφέρει θετικά αποτελέσματα και άλλοτε δημιουργεί μεγαλύτερα προβλήματα στην ψυχολογία των παιδιών. Η αμήχανη στάση των συμμαθητών τους και τα σχόλια που εκφράζονται έχουν ως αποτέλεσμα την αρνητική συμπεριφορά που υιοθετούν, την αμηχανία και την εσωστρέφεια που ενδεχομένως να παρουσιάζουν (Larson & Nolen- Hoeksema, 1999). Κάποιες φορές τα παιδιά κλείνονται στον εαυτό τους, κρύβουν τον πόνο τους και τα συναισθήματά τους, αρνούνται να συζητήσουν για το θέμα αυτό και δε δέχονται τη βοήθεια των εκπαιδευτικών. Οι εκπαιδευτικοί θεωρούν πως τα παιδιά που βιώνουν κάποια απώλεια είναι πιο αγχωμένα, η προσοχή τους αποσπάται πιο εύκολα και αισθάνονται περισσότερο πιεσμένα σε σχέση με τα παιδιά που δε βιώνουν παρόμοιες καταστάσεις (Abdelnoor & Hoolins, 2004). Τα παρακάτω σχόλια των παιδιών δηλώνουν κάποια από τα συναισθήματά τους κατά την διάρκεια της επιστροφής τους στο σχολείο.

“ Ήταν πολύ δύσκολο να γυρίσω πίσω στο σχολείο. Οι δάσκαλοι μου, μου έκαναν συνέχεια ερωτήσεις”. (J.P., ετών 9) (Larson & Nolen- Hoeksema, 1999).

“ Ήταν πολύ δύσκολο να γυρίσω πίσω στο σχολείο. Ήμουν το μοναδικό παιδί το οποίο είχε χάσει γονέα. Οι φίλοι μου ποτέ δεν ανέφεραν τίποτα σχετικά Ήταν πολύ οδυνηρό να είμαι το μόνο παιδί, και να μην έχω την δυνατότητα να μιλήσω στα άλλα παιδιά”. (Kate, ετών 12) (Larson & Nolen- Hoeksema, 1999).

Πολλές φορές η αντίδραση των παιδιών και τα συναισθήματα της αμηχανίας και της εσωστρέφειας, μπορεί να μετατραπούν σε θυμό και επιθετικότητα απέναντι στους σχολικούς φορείς που τα προσεγγίζουν (Rowling, 2003). Άρκετά παιδιά φαίνεται να πιέζονται από τις συνθήκες και τις καταστάσεις που βιώνουν στο σπίτι τους, αλλά παράλληλα νιώθουν να πιέζονται και από τους συμμαθητές τους και τους εκπαιδευτικούς, όταν ο χειρισμός του θέματος από την πλευρά τους δεν ανταποκρίνεται στις ανάγκες

των παιδιών αυτών. Η αίσθηση της πίεσης η οποία βιώνεται έντονα από τα παιδιά έχει ως συνέπεια να παρουσιάζουν επιθετικές τάσεις και κάποιες φορές εκφράζουν έντονο θυμό. Σύμφωνα με την έρευνα των Abdelnoor & Hoolins (2004), κάποια παιδιά και έφηβοι παρουσιάζουν τέτοιες στάσεις. Για παράδειγμα:

“ Όταν πέθανε, έσπασα σε κομμάτια, διότι το άτομο με το οποίο περνούσα όλο μου το χρόνο, δεν ήταν πια εκεί.....Αν κάποιος το ανέφερε, ένωθα θυμό και συχνά με διώχνανε για το σπίτι.....” (Abdelnoor & Hoolins, 2004).

Οι σχολικές επιδόσεις είναι ένα άλλο σημείο το οποίο αξίζει προσοχής. Τα άτομα τα οποία βιώνουν απώλεια, συνήθως διακόπτουν τις τρέχουσες υποχρεώσεις τους για κάποιο χρονικό διάστημα ώστε να συνειδητοποιήσουν και να κατανοήσουν το γεγονός. Το διάστημα της αποχής τους από το σχολείο είναι πολύ σημαντικό για την μετέπειτα πρόδο τους. Η άρνησή τους να παρακολουθούν τα μαθήματα και η συναισθηματική τους κατάσταση, οδηγεί στην απότομη μείωση των βαθμολογιών στα σχολικά μαθήματα (Abdelnoor & Hoolins, 2004). Παράλληλα η δυσκολία συγκέντρωσης λόγω των γεγονότων που βιώνουν, η έλλειψη προσοχής και η συχνή απώλεια μνήμης, όπως και η έλλειψη κινήτρων, είναι κάποιοι παράγοντες οι οποίοι επηρεάζουν αρνητικά, την γενικότερη επίδοση των παιδιών αυτών (Larson & Nolen- Hoeksema, 1999. Abdelnoor & Hoolins, 2004). Τα σχέδια για ακαδημαϊκή ανέλιξη περιορίζονται, και προκύπτουν προβλήματα όταν πρέπει τα παιδιά να κάνουν επιλογές που είναι απαραίτητες για τη σχολική τους πρόοδο (Abdelnoor & Hoolins, 2004).

Ένα άλλο σημείο το οποίο δείχνει να μην μένει ανεπηρέαστο μετά από ένα τέτοιο γεγονός, είναι οι σχέσεις μεταξύ των παιδιών που έχουν βιώσει απώλεια και των συμμαθητών τους. Η φιλία μεταξύ τους φαίνεται κάποιες φορές να κλονίζεται και κάποιες άλλες να γίνεται πιο δυνατή. Αυτό οφείλεται και στις αντιδράσεις των παιδιών που βιώνουν απώλεια και των παιδιών που υιοθετούν το ρόλο του ψυχολογικού υποστηρικτή. Τα συναισθήματα μοναξιάς των παιδιών που βιώνουν απώλεια ενισχύονται, όσο οι άλλοι αποτραβιούνται από κοντά τους (Abdelnoor & Hoolins, 2004). Αντίθετα, οι φίλοι και οι συμμαθητές οι οποίοι βρίσκονται πάντα κοντά στο παιδί το οποίο βιώνει δύσκολες στιγμές και είναι πάντα διατεθειμένοι να στηρίξουν κάθε προσπάθειά του, φαίνεται να παίζουν καθοριστικό ρόλο σε μία υγιή διαδικασία

θρήνου (Larson & Nolen- Hoeksema, 1999). Επίσης, διαπιστώθηκε πως μετά από ένα τέτοιο γεγονός, οι σχέσεις με το αντίθετο φύλο πιθανόν να παρουσιάσουν προβλήματα κατά τη διάρκεια της εφηβείας (Abdelnoor & Hoolins, 2004). Το παρακάτω σχόλιο επιβεβαιώνει τις παραπάνω έρευνες.

“Πολλοί από τους φίλους μας και από τους φίλους των παιδιών, δεν γνωρίζουν πώς να συμπεριφερθούν απέναντι στην απώλεια την οποία αντιμετωπίζουμε, συνεπώς απομακρύνονται τόσο ώστε δεν υπάρχει σχεδόν καθόλου επικοινωνία. Τα παιδιά μου υποστηρίζουν πως η αυστηρή απάθεια των παιδιών που θα μπορούσαν να μιλήσουν για το θέμα αυτό, κάνει την κατάσταση πολύ χειρότερη....” (Chris, μητέρα παιδιού), (Larson & Nolen-Hoeksema, 1999).

Για κάποια άλλα παιδιά και εφήβους το σχολείο θεωρείται ‘καταφύγιο’ από τα προβλήματα που βιώνουν εκείνη την περίοδο, σύμφωνα με σχετική έρευνα (Abdelnoor & Hoolins, 2004). Αρκετές φορές τα παιδιά βρίσκουν ψυχολογική ανακούφιση μέσα από τις διάφορες δραστηριότητες και ασχολίες, μέσα από την συμμετοχή τους σε παιχνίδια και ταυτόχρονα αρέσκονται να ασχολούνται με τις εργασίες του σχολείου, έτσι ώστε να αφήνουν τις δυσάρεστες αναμνήσεις να χάνονται στο παρελθόν. Η παρακάτω δήλωση δείχνει την θετική επίδραση που ασκεί το σχολείο σε αυτή τη δύσκολη περίοδο της ζωής τους.

“Μου άρεσε το σχολείο. Συχνά δούλευα σκληρά. Το σχολείο ήταν κάτι σαν ανακούφιση για εμένα.....μετά από το θάνατό της.....” (Abdelnoor & Hoolins, 2004).

“Μισούσα να συζητώ για το θέμα αυτό, αλλά η μητέρα μου συνέβαλε για το αποβάλλω. Ήταν ανακούφιση να πηγαίνω στο σχολείο και να το βγάζω από το μυαλό μου” (Abdelnoor & Hoolins, 2004).

Όσον αφορά το εκπαιδευτικό προσωπικό, η συμπεριφορά τους απέναντι στα παιδιά, επηρεάζεται άμεσα μετά από ένα συμβάν θανάτου. Η προσέγγιση του θέματος και των παιδιών μπορεί να είναι θετική ή αρνητική, ανάλογα με τις ατομικές πεποιθήσεις των εκπαιδευτικών και τις συνθήκες που επικρατούν στο σχολείο και στην κοινότητα (Rowling, 2003).

A6. ΟΙ ΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ: ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Οι έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί σε σχολεία Ευρωπαϊκών χωρών (Holland, 1993) έχουν δείξει πως στην Αγγλία, στο 70% των σχολείων υπάρχει τουλάχιστον ένα παιδί το οποίο βιώνει απώλεια (Hockey, Katz & Small, 2001). Επίσης, σύμφωνα με τις Hatzichristou, Metallinou, Papadatou & Pavlidou (2002), το 33% των ελλήνων εκπαιδευτικών που συμμετείχε στην έρευνα τους υποστήριξε πως υπήρχαν στην τάξη τους παιδιά τα οποία βίωναν την απώλεια ενός αγαπημένου τους προσώπου. Συμπεραίνουμε λοιπόν πως ένας εκπαιδευτικός θα έρθει κάποια στιγμή αντιμέτωπος με ένα τέτοιο ζήτημα κατά τη διάρκεια της επαγγελματικής του πορείας. Οι παραπάνω μελέτες δείχνουν διαφορές ως προς τις στάσεις των εκπαιδευτικών στο θέμα του θανάτου και ως προς τις απόψεις τους για την ψυχολογική υποστήριξη των παιδιών που βιώνουν απώλεια, αλλά και την προθυμία τους να στηρίξουν τα παιδιά αυτά (Rowling, 2003).

Στην Αγγλία για παράδειγμα, οι εκπαιδευτικοί αισθάνονται πολύ μεγάλο άγχος όταν προσπαθούν να μιλήσουν για το θέμα του θανάτου (Rowling, 2003). Αυτό πιθανόν να οφείλεται σε ελλιπείς γνώσεις, καθώς και σε έλλειψη δεξιοτήτων συμβουλευτικής για την κατάλληλη αντιμετώπιση των παιδιών που βιώνουν τέτοιες εμπειρίες (Hockey, Katz & Small, 2001). Σύμφωνα με τους Hockey, Katz και Small, (2001), οι εκπαιδευτικοί δηλώνουν άγνοια των συναισθημάτων και των αντιλήψεων των παιδιών πάνω στο θέμα του θανάτου. Ζητούν ενημέρωση σχετικά με το θέμα αυτό, αλλά δεν τους παρέχεται επαρκής πληροφόρηση. Όσον αφορά την συνεργασία μεταξύ του σχολείου και των κοινωνικών υπηρεσιών σε θέματα ψυχικής και σωματικής υγείας των παιδιών που αντιμετωπίζουν απώλεια, δε θεωρείται ιδιαίτερα ανεπτυγμένη (Webb & Vulliamy, 2001). Γενικά οι έρευνες (Hockey, Katz & Small, 2001) δείχνουν ότι παρ' όλο που το επίπεδο της εκπαίδευσης για το θάνατο είναι χαμηλό, οι εκπαιδευτικοί θεωρούν πολύ σημαντικό το θέμα της απώλειας.

Στην Αυστραλία, κατά τους Rowling and Holland (2000) η κατάσταση δείχνει να διαφέρει, όχι όμως σημαντικά. Οι εκπαιδευτικοί είναι περισσότερο προετοιμασμένοι και εκπαιδευμένοι ώστε να αντιμετωπίσουν ένα τέτοιο ζήτημα στα σχολεία. Η υποδομή των σχολείων για την αντιμετώπιση του

θανάτου σε συνεργασία με άλλους φορείς, είναι ικανοποιητικά ανεπτυγμένη. Ενδεικτικά μπορούν να αναφερθούν κάποια στοιχεία που αφορούν τις προαναφερθείσες χώρες. Στην Αυστραλία, το 94% των σχολείων είναι προετοιμασμένα για την αντιμετώπιση ενός τέτοιου θέματος. Αντίθετα στην Αγγλία, μόνο το 15% των σχολείων θεωρείται πως μπορούν να χειριστούν κατάλληλα μία τέτοια κατάσταση (Rowling, 2003).

Με βάση τις σχετικές έρευνες, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε τα εξής:

- Κάποιοι εκπαιδευτικοί πιστεύουν πως θα πληγώσουν τα παιδιά αν συζητήσουν για το θέμα του θανάτου από τόσο μικρή ηλικία. Για τον λόγο αυτό αποφεύγουν να το θίξουν. Φαίνεται ότι το θέμα του θανάτου είναι ένα θέμα ταμπού, όπως το σεξ (Colwell & Jackson, 2001).
- Οι εκπαιδευτικοί θεωρούν πως το θέμα του θανάτου είναι πολύ σοβαρό και χρήζει ιδιαίτερης αντιμετώπισης. Πιστεύουν πως αν μιλήσουν οι ίδιοι θα δημιουργήσουν μια κατάσταση χειρότερη από την ήδη υπάρχουσα διότι δεν έχουν την απαιτούμενη κατάρτιση. Θεωρούν δηλαδή πως ένα τέτοιο γεγονός απαιτεί ειδικές γνώσεις και ειδικούς χειρισμούς, τους οποίους οι ίδιοι δε γνωρίζουν και έτσι θα ήταν καλύτερα να το αναλάβουν οι ειδικοί σύμβουλοι οι οποίοι έχουν γνώση του θέματος. Συνεπώς επιλέγουν τη σιωπή (Hatzichristou, Metallinou, Papadatou & Pavlidou, 2002. Higginson & Lowton, 2003. Hockey, Katz & Small, 2001. McGovern & Barry, 2000).
- Μία τέτοια κατάσταση τους δημιουργεί συναισθήματα φόβου, διότι έχουν την εντύπωση πως ο κοινωνικός περίγυρος απαιτεί από αυτούς να υιοθετούν εύκολα τον ρόλο του κοινωνικού λειτουργού ή του ψυχολόγου (Rowling, 2003).
- Δηλώνουν πως δεν είναι ένα θέμα για το οποίο θα μπορούσαν να στηριχτούν στην εμπειρία τους για να το αντιμετωπίσουν (Higginson & Lowton, 2003).
- Φοβούνται μία ενδεχόμενη αρνητική αντίδραση του παιδιού που βιώνει απώλεια (Hockey, Katz & Small, 2001).

Σύμφωνα με τους Higginson & Lowton (2003), υπάρχουν πολλοί κοινωνικοί λόγοι οι οποίοι επηρεάζουν τις στάσεις των εκπαιδευτικών όσον αφορά την αντιμετώπιση των παιδιών που βιώνουν απώλεια. Διακρίνουν τις εξής τέσσερις κατηγορίες παραγόντων:

1. Το εθνικό επίπεδο

θανάτου σε συνεργασία με άλλους φορείς, είναι ικανοποιητικά ανεπτυγμένη. Ενδεικτικά μπορούν να αναφερθούν κάποια στοιχεία που αφορούν τις προαναφερθείσες χώρες. Στην Αυστραλία, το 94% των σχολείων είναι προετοιμασμένα για την αντιμετώπιση ενός τέτοιου θέματος. Αντίθετα στην Αγγλία, μόνο το 15% των σχολείων θεωρείται πως μπορούν να χειριστούν κατάλληλα μία τέτοια κατάσταση (Rowling, 2003).

Με βάση τις σχετικές έρευνες, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε τα εξής:

- Κάποιοι εκπαιδευτικοί πιστεύουν πως θα πληγώσουν τα παιδιά αν συζητήσουν για το θέμα του θανάτου από τόσο μικρή ηλικία. Για τον λόγο αυτό αποφεύγουν να το θίξουν. Φαίνεται ότι το θέμα του θανάτου είναι ένα θέμα ταμπού, όπως το σεξ (Colwell & Jackson, 2001).
- Οι εκπαιδευτικοί θεωρούν πως το θέμα του θανάτου είναι πολύ σοβαρό και χρήζει ιδιαίτερης αντιμετώπισης. Πιστεύουν πως αν μιλήσουν οι ίδιοι θα δημιουργήσουν μια κατάσταση χειρότερη από την ήδη υπάρχουσα διότι δεν έχουν την απαιτούμενη κατάρτιση. Θεωρούν δηλαδή πως ένα τέτοιο γεγονός απαιτεί ειδικές γνώσεις και ειδικούς χειρισμούς, τους οποίους οι ίδιοι δε γνωρίζουν και έτσι θα ήταν καλύτερα να το αναλάβουν οι ειδικοί σύμβουλοι οι οποίοι έχουν γνώση του θέματος. Συνεπώς επιλέγουν τη σιωπή (Hatzichristou, Metallinou, Papadatou & Pavlidou, 2002. Higginson & Lowton, 2003. Hockey, Katz & Small, 2001. McGovern & Barry, 2000).
- Μία τέτοια κατάσταση τους δημιουργεί συναισθήματα φόβου, διότι έχουν την εντύπωση πως ο κοινωνικός περίγυρος απαιτεί από αυτούς να υιοθετούν εύκολα τον ρόλο του κοινωνικού λειτουργού ή του ψυχολόγου (Rowling, 2003).
- Δηλώνουν πως δεν είναι ένα θέμα για το οποίο θα μπορούσαν να στηριχτούν στην εμπειρία τους για να το αντιμετωπίσουν (Higginson & Lowton, 2003).
- Φοβούνται μία ενδεχόμενη αρνητική αντίδραση του παιδιού που βιώνει απώλεια (Hockey, Katz & Small, 2001).

Σύμφωνα με τους Higginson & Lowton (2003), υπάρχουν πολλοί κοινωνικοί λόγοι οι οποίοι επηρεάζουν τις στάσεις των εκπαιδευτικών όσον αφορά την αντιμετώπιση των παιδιών που βιώνουν απώλεια. Διακρίνουν τις εξής τέσσερις κατηγορίες παραγόντων:

1. Το εθνικό επίπεδο

2. Το τοπικό επίπεδο
3. Το οικογενειακό επίπεδο
4. Το σχολείο ως μέρος της κοινότητας

Το εθνικό επίπεδο αφορά την προτεραιότητα και την σημασία που δίνει κάθε έθνος στο θέμα του θανάτου μέσα στο σχολείο. Αναφέρεται στο κατά πόσο το σχολικό αναλυτικό πρόγραμμα περιλαμβάνει τη διαπαιδαγώγηση για το θάνατο και κατά πόσο δίνει την δυνατότητα στους εκπαιδευτικούς να ασχοληθούν με το θέμα αυτό μέσα σε μία σχολική μέρα. Στην Αγγλία για παράδειγμα, η σημασία που δίνεται στο θέμα του θανάτου και στο θρήνο είναι περιορισμένη. Το αναλυτικό πρόγραμμα δε διευκολύνει τους εκπαιδευτικούς να αφιερώσουν χρόνο από τις διδακτικές ώρες για να μιλήσουν και να συζητήσουν οποιοδήποτε προβληματισμό των παιδιών που αντιμετωπίζουν απώλεια. Αυτό έχει ως συνέπεια τα παιδιά να μην αισθάνονται ότι μπορούν να εκφράσουν τους προβληματισμούς τους μέσα στην τάξη και να καταπιέζουν τα συναισθήματά τους.

Το τοπικό επίπεδο αναφέρεται στο κοινωνικοοικονομικό υπόβαθρο του κάθε μαθητή. Οι έρευνες έδειξαν ότι στην Αγγλία, πολλά παιδιά χαμηλού κοινωνικοοικονομικού επιπέδου, παρουσιάζουν δυσκολίες και πολύ συχνά απουσιάζουν από το σχολείο για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα. Αυτός είναι ένας άλλος λόγος ο οποίος δυσκολεύει τους εκπαιδευτικούς να ασχοληθούν με το θέμα αυτό. Δυσκολεύονται να αναπτύξουν σχέσεις με τα παιδιά και τις οικογένειές τους, και να σταθούν δίπλα τους σε κάθε πρόβλημα που αντιμετωπίζουν. Ένα άλλο εμπόδιο, είναι η διαφορετική κουλτούρα της κάθε τοπικής κοινωνίας.

Το οικογενειακό επίπεδο αναφέρεται στην οικογενειακή κατάσταση του κάθε παιδιού. Για παράδειγμα, αν είναι όλα τα μέλη της εν ζωή, αν όχι, ποιο αγαπημένο πρόσωπο του παιδιού έχει πεθάνει, σε τι ηλικία το παιδί βίωσε την απώλεια και ποια η αντίδρασή του εκείνη την χρονική περίοδο. Όλα αυτά τα στοιχεία είναι απαραίτητα για να μπορέσει ο εκπαιδευτικός να κατανοήσει την συμπεριφορά των παιδιών. Το πρόβλημα δημιουργείται όταν παύσει η ενημέρωση από το στενό οικογενειακό περιβάλλον των παιδιών. Αυτός είναι άλλος ένας λόγος ο οποίος εμποδίζει την αποτελεσματική αντιμετώπιση των παιδιών πάνω στο θέμα του θανάτου από την πλευρά των εκπαιδευτικών. Οι εκπαιδευτικοί δυσκολεύονται αν δε γνωρίζουν από πού προέρχονται τα

διάφορα συναισθήματά τους, πώς να τους μιλήσουν, τι ακριβώς θα πρέπει να πουν, και πότε είναι η κατάλληλη στιγμή για να πραγματοποιηθεί μία συζήτηση.

Η τέταρτη κατηγορία αναφέρεται στο ρόλο του σχολείου για τα παιδιά τα οποία βιώνουν απώλεια. Ο ρόλος αυτός αφορά όχι μόνο τον εκπαιδευτικό χαρακτήρα του σχολείου, αλλά και αυτόν που προωθεί την ασφάλεια και την σταθερότητα μέσα από την συνεργασία με άλλους φορείς.

Ένα άλλο ζήτημα το οποίο προβληματίζει τους εκπαιδευτικούς και το οποίο θεωρείται ως ανασταλτικός παράγοντας στην αντιμετώπιση των παιδιών που βιώνουν απώλεια, είναι οι προσωπικές εμπειρίες και τα προσωπικά συναισθήματα των ίδιων των εκπαιδευτικών πάνω στο θέμα αυτό. Όπως είναι φυσιολογικό, ένα μεγάλο μέρος των εκπαιδευτικών έχει εμπειρίες που σχετίζονται με το θάνατο κάποιου φιλικού, ή συγγενικού προσώπου. Τα βιώματα αυτά έρχονται ξανά στην μνήμη του εκπαιδευτικού όταν έρχεται αντιμέτωπος με παιδιά τα οποία βιώνουν μία απώλεια. Προβληματίζονται λοιπόν για το αν θα πρέπει να εκδηλώσουν κάποια συναισθήματα και να τα μοιραστούν με τους μαθητές τους (Rowling, 2003).

B. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

B1. ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η παρούσα εργασία είχε σαν στόχο της να διερευνήσει τις στάσεις των εν ενεργεία εκπαιδευτικών και των μελλοντικών εκπαιδευτικών απέναντι στο θέμα του θανάτου και απέναντι στα παιδιά τα οποία βιώνουν το χαμό ενός αγαπημένου τους προσώπου. Στόχος της έρευνας ήταν επίσης να διαπιστωθεί αν οι παράγοντες ηλικία και φύλο επηρεάζουν τις στάσεις αυτές.

B2. ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΕΣ

Η επιλογή του δείγματος έγινε με την μέθοδο της τυχαίας δειγματοληψίας. Η επιλογή αφορούσε εκπαιδευτικούς προσχολικής και δημοτικής εκπαίδευσης αλλά και φοιτητές/τριες των τριών τμημάτων των Παιδαγωγικών Τμημάτων (Τμήματα Προσχολικής Εκπαίδευσης, Δημοτικής Εκπαίδευσης και Ειδικής Αγωγής). Επιλέχθηκαν τυχαία σχολεία της περιοχής του Βόλου και οι φοιτητές/τριες των Παιδαγωγικών Τμημάτων του Βόλου, της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Το τελικό δείγμα συμπεριλάμβανε 110 άτομα. Οι εκπαιδευτικοί που συμμετείχαν στην έρευνα ήταν 50, ενώ οι φοιτητές και οι φοιτήτριες ήταν 60 (Πίνακας 1). Τα νηπιαγωγεία από τα οποία επιλέχθηκε το δείγμα ήταν τέσσερα (4). Το 1^ο, 2^ο, 12^ο και 17^ο. Τα δημοτικά σχολεία ήταν πέντε (5). Το 10^ο, 12^ο, 15^ο, 26^ο δημοτικό σχολείο δήμου Βόλου, και το δημοτικό σχολείο της Άλλης Μεριάς.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Παρουσίαση του δείγματος

	Εκπαιδευτικοί	Φοιτητές/τριες	Σύνολο
Άνδρες	11	4	15
Γυναίκες	39	56	95
Σύνολο	50	60	110

B3. ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ-ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ/ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε την άνοιξη του 2008. Πραγματοποιήθηκε επίσκεψη στα νηπιαγωγεία και δημοτικά σχολεία της πόλης του Βόλου και ενημερώθηκαν οι εκπαιδευτικοί για το σκοπό της έρευνας. Οι ίδιες πληροφορίες δόθηκαν και στους φοιτητές/τριες. Προβλήματα τα οποία αφορούσαν την υλοποίηση του ερευνητικού μέρους δεν υπήρξαν πολλά. Αξίζει όμως να σημειωθεί πως πολλά άτομα, κυρίως από το φοιτητικό περιβάλλον, έδειχναν μία δυσφορία στο άκουσμα του θέματος. Ωστόσο, τόσο οι εκπαιδευτικοί, όσο και οι φοιτητές, έδειξαν ενδιαφέρον για τα αποτελέσματα της έρευνας.

B4. ΕΡΓΑΛΕΙΑ

Η μέθοδος η οποία χρησιμοποιήθηκε για την υλοποίηση της εργασίας αυτής ήταν η χρήση ερωτηματολογίων αυτοαναφοράς. Το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκε αποτελεί μέρος μιας εκτενέστερης έρευνας που πραγματοποιείται από τις κυρίες Λεονταρή και Μπονώτη.

Το πρώτο μέρος του ερωτηματολογίου αφορούσε τα δημογραφικά στοιχεία των συμμετεχόντων (Ηλικία, φύλο, τόπο διαμονής, εργασιακή κατάσταση, βαθμίδα εκπαίδευσης και μορφωτικό επίπεδο). Από αυτά τα στοιχεία μόνο η ηλικία και το φύλο χρησιμοποιήθηκαν στην έρευνα αυτή.

Το δεύτερο μέρος περιλαμβάνει μία ομάδα από 15 ερωτήσεις οι οποίες αφορούν την υπεραπασχόληση των συμμετεχόντων με το θέμα του θανάτου (The Death Obsession Scale, Abdel- Kholek, 1998). Οι ερωτήσεις και οι απαντήσεις των εκπαιδευτικών και των φοιτητών, δόθηκαν σε μία κλίμακα πέντε διαβαθμίσεων (Ποτέ, Λίγες φορές, Ελάχιστα, Πολύ, Πάρα πολύ). Κάθε απάντηση βαθμολογήθηκε από 1 έως 5. Παρακάτω δίνεται μία ερώτηση και ο τρόπος βαθμολόγησής της.

“Έχω κάποιες ερωτήσεις στο μυαλό μου για τον θάνατο, στις οποίες αδυνατώ να δώσω απαντήσεις”.

1	2	3	4	5
Ποτέ	Λίγες φορές	Λίγο	Ελάχιστα	Πάρα πολύ

Υψηλό σκορ στην κλίμακα αυτή σημαίνει ότι το άτομο έχει μια έντονη εμμονή με το θέμα του θανάτου. Το τρίτο μέρος περιλαμβάνει 31 ερωτήσεις. Οι πρώτες 7 ερωτήσεις αφορούν τις γνώσεις που έχουν οι εκπαιδευτικοί στο θέμα του θανάτου. Οι επόμενες οχτώ ερωτήσεις αφορούν τις στάσεις των εκπαιδευτικών γύρω από το θέμα αυτό και τέλος, οι επόμενες τέσσερις αφορούν τον τρόπο με τον οποίο θεωρούν οι εκπαιδευτικοί πως θα πρέπει να προσεγγίζουν το θέμα του θανάτου. Οι υπόλοιπες 12 ερωτήσεις βασίζονται στο ερωτηματολόγιο που χρησιμοποίησαν στην μελέτη τους ο Pratt και οι συνεργάτες του (1987). Οι ερωτήσεις αυτές αφορούν:

- Το είδος της εκπαίδευσης που είχαν οι συμμετέχοντες στην έρευνα ως προς το θέμα του θανάτου.
- Την αξία που δίνουν σε αυτό το είδος της εκπαίδευσης.
- Την προετοιμασία που έχουν σχετικά με το θέμα αυτό.
- Την περιέργεια που πιστεύουν ότι μπορεί να έχουν οι μαθητές για το θάνατο.
- Την άνεση με την οποία νιώθουν ότι μπορεί να αντιμετωπίσουν παιδιά τα οποία βιώνουν απώλεια.

B5. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

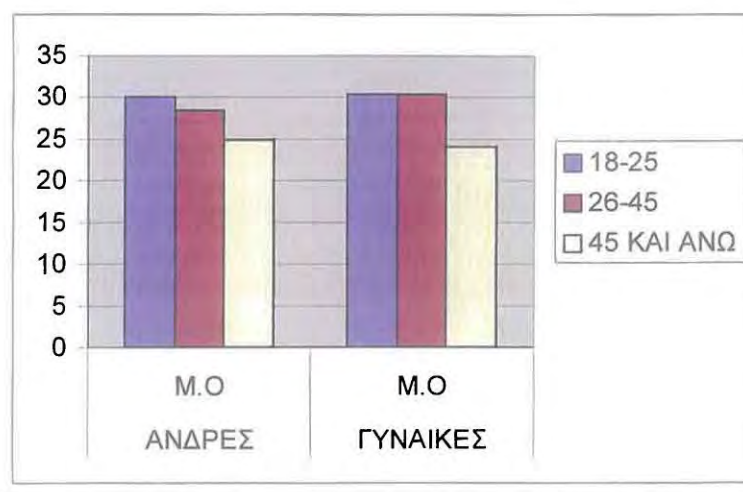
Αρχικά υπολογίστηκαν οι Μέσοι Όροι και οι Τυπικές Αποκλίσεις των εκπαιδευτικών και των φοιτητών στην πρώτη ομάδα ερωτήσεων που αφορά την υπεραπασχόληση με το θέμα του θανάτου. Τα αποτελέσματα ομαδοποιήθηκαν με βάση το φύλο και τις ηλικιακές ομάδες, και παρουσιάζονται στον Πίνακα 2 και το Διάγραμμα 1.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Μέσοι Όροι και Τυπικές Αποκλίσεις των εκπαιδευτικών και των φοιτητών που αφορούν την υπεραπασχόληση με το θέμα του θανάτου.

ΗΛΙΚΙΕΣ	ΑΝΔΡΕΣ		ΓΥΝΑΙΚΕΣ	
	Μ.Ο	Τ.Α	Μ.Ο	Τ.Α
18-25	30	11,29	30,41	10,43
26-45	28,4	9,2	30,41	10,81
45 ΚΑΙ ΑΝΩ	24,83	9,19	24,1	5,24
ΣΥΝΟΛΟ	27,4	10,03	29,7	10,32

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Παρατηρούμε ότι οι άνδρες στις νεότερες ηλικίες σκέφτονται το θέμα του θανάτου περισσότερο από ό,τι στις μεγαλύτερες ηλικίες. Το ίδιο παρατηρείται και στις γυναίκες. Δεν φαίνεται να υπάρχουν σημαντικές διαφορές ανάμεσα στους άνδρες και στις γυναίκες ως προς την υπεραπασχόληση με το θέμα του θανάτου στην ηλικιακή ομάδα των 18-25 και των 45 και άνω. Υπάρχουν όμως σταδιακά σημαντικές διαφορές στην ηλικιακή ομάδα των 26- 45 ετών. Οι γυναίκες αυτής της ηλικίας φαίνεται ότι έχουν μια μεγαλύτερη εμμονή με το θέμα του θανάτου σε σύγκριση με τους άνδρες.

Στη συνέχεια υπολογίστηκαν οι Μέσοι Όροι και οι Τυπικές Αποκλίσεις των εκπαιδευτικών και των φοιτητών στις ερωτήσεις που αφορούν τις γνώσεις των συμμετεχόντων στο θέμα του θανάτου, τις στάσεις τους απέναντι στο θάνατο και τον τρόπο με τον οποίο θεωρούν ότι πρέπει να προσεγγίζουν το ζήτημα

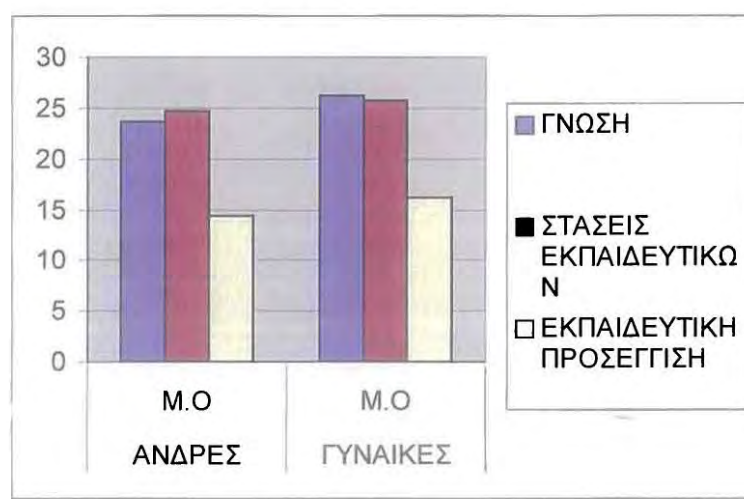
αυτό. Τα αποτελέσματα ομαδοποιήθηκαν με βάση το φύλο των συμμετεχόντων και παρουσιάζονται στον Πίνακα 3 και το Διάγραμμα 2.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Μέσοι όροι και Τυπικές Αποκλίσεις στις υποκλίμακες που αφορούν τη γνώση, τη στάση και τον τρόπο προσέγγισης στο θέμα του θανάτου.

	ΑΝΔΡΕΣ		ΓΥΝΑΙΚΕΣ	
	Μ.Ο	Τ.Α	Μ.Ο	Τ.Α
ΓΝΩΣΕΙΣ	23,66	2,89	26,21	3,84
ΣΤΑΣΕΙΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ	24,73	3,47	25,72	4,33
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ	14,4	2,44	16,18	2,67

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Παρατηρείται ότι οι γυναίκες φαίνεται να έχουν περισσότερες γνώσεις γύρω από το θέμα του θανάτου σε σχέση με τους άνδρες. Οι απόψεις των συμμετεχόντων σχετικά με τον τρόπο που θεωρούν ότι πρέπει να προσεγγίσουν το θέμα του θανάτου, διαφέρει, με τις γυναίκες να θεωρούν περισσότερο απαραίτητη την προσέγγιση του θανάτου σε σχέση με τους άνδρες. Τέλος, οι στάσεις μεταξύ των ανδρών και των γυναικών απέναντι στο θάνατο, δεν διαφέρουν σημαντικά.

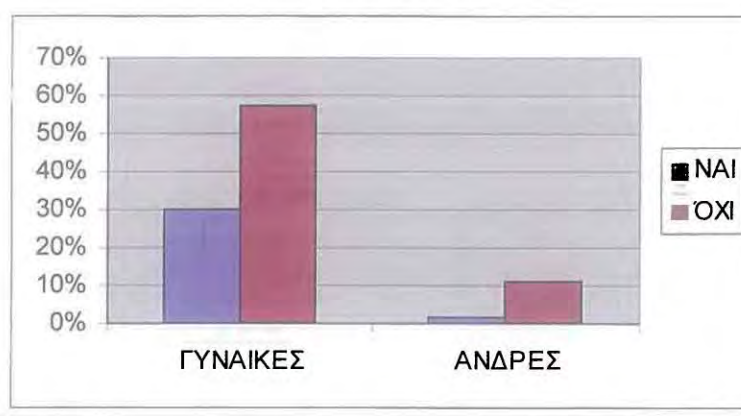
Στη συνέχεια εξετάστηκε κατά πόσο οι εκπαιδευτικοί και οι φοιτητές/τριες, έχουν λάβει γνώσεις για το θέμα του θανάτου μέσα από εκπαιδευτικά

προγράμματα, ομιλίες ή εγχειρίδια. Στην ερώτηση Δ1 *“Έχετε παρακολουθήσει ποτέ κατά τη διάρκεια των σπουδών σας κάποια διάλεξη σχετικά με το θάνατο;”*, το 38,18% των εκπαιδευτικών και των φοιτητών/τριών, δήλωσαν πως έχουν παρακολουθήσει κατά την διάρκεια των σπουδών τους κάποια διάλεξη σχετικά με τον θάνατο. Αντίθετα, το 61,81% αυτών, απάντησε πως δεν έχει παρακολουθήσει. Στην ερώτηση Δ2 *“Έχετε παρακολουθήσει ποτέ κάποια δημόσια ομιλία σχετικά με το θέμα του θανάτου;”*, το 20,9% του δείγματος δήλωσε πως έχει παρακολουθήσει δημόσια ομιλία σχετικά με το θέμα του θανάτου, ενώ το 78,18% των ερωτηθέντων απάντησε αρνητικά. Στην ερώτηση Δ3 *“Έχετε διδαχθεί επίσημα τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά κατανοούν το θάνατο;”*, οι απαντήσεις των εκπαιδευτικών και των φοιτητών κατανεμήθηκαν ως εξής:

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
ΝΑΙ	1,81 %	30 %	31,81 %
ΟΧΙ	10,9 %	57,27 %	68,18 %

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

Παρατηρείται από το παραπάνω διάγραμμα πως το μεγαλύτερο ποσοστό και των ανδρών και των γυναικών δεν έχουν διδαχθεί επίσημα τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά κατανοούν το θάνατο. Στην ερώτηση Δ4 *“Η εκπαίδευσή σας περιλάμβανε διδασκαλία που αφορούσε στον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσατε να συζητήσετε ή να διδάξετε το θέμα του θανάτου στα παιδιά της ηλικίας στην οποία απευθύνεστε;”*, το 31,81% των ανδρών και γυναικών που απάντησε στο ερωτηματολόγιο, δήλωσε πως η εκπαίδευσή τους περιελάμβανε διδασκαλία

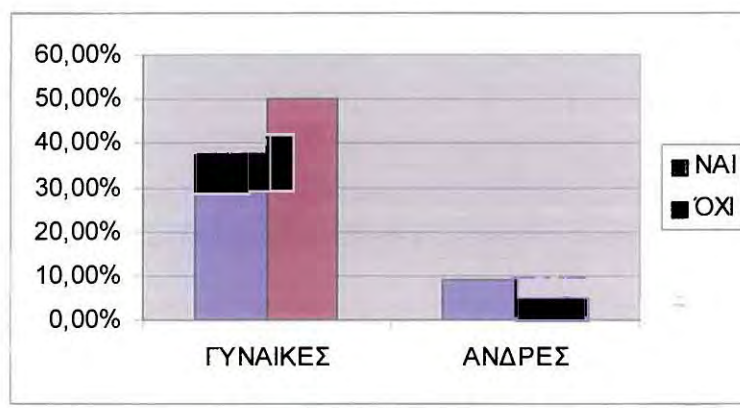
που αφορούσε στον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσαν να συζητήσουν ή να διδάξουν το θέμα του θανάτου στα παιδιά της ηλικίας στην οποία απευθύνονται. Στην ερώτηση Δ5 για το αν οι εκπαιδευτικοί και οι φοιτητές/τριες έχουν διαβάσει κάποιο βιβλίο που είχε ως θέμα το θάνατο, τα αποτελέσματα ήταν τα εξής: το 54,54% απάντησε θετικά, ενώ το 45,45% αρνητικά. Οι απαντήσεις των εκπαιδευτικών και των φοιτητών στην ερώτηση Δ6 “Έχετε συζητήσει ποτέ με τους μαθητές σας για το θάνατο;” Παρουσιάζονται στον Πίνακα 5.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

“Έχετε συζητήσει ποτέ με τους μαθητές σας για το θάνατο;”

	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
ΝΑΙ	9,09%	37,27%	46,36%
ΟΧΙ	4,54%	49,90%	53,63%

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4

Παρατηρείται από το παραπάνω διάγραμμα, πως μεγαλύτερο είναι το ποσοστό των ανδρών που έχουν συζητήσει με τους μαθητές τους για το θάνατο, παρά το ποσοστό των ανδρών που δεν έχουν κάνει κάποια νύξη του θέματος. Αντίθετα με τους άνδρες, παρατηρείται πως το μεγαλύτερο ποσοστό των γυναικών δεν έχει συζητήσει το θέμα του θανάτου. Στην ερώτηση Δ7 “Πόσο σημαντική είναι κατά τη γνώμη σας η εκπαίδευση για το θάνατο στο πανεπιστημιακό πρόγραμμα, έτσι ώστε να προετοιμαστούν οι φοιτητριες/τές να διδάξουν για το θάνατο;”, το 9,09% των ερωτηθέντων δήλωσαν καθόλου σημαντική/ ελάχιστα σημαντική, (7,27% γυναίκες, 1,81% άνδρες). Σημαντική/ πολύ σημαντική απάντησε το 86,36% του δείγματος (76,36% γυναίκες, 10%

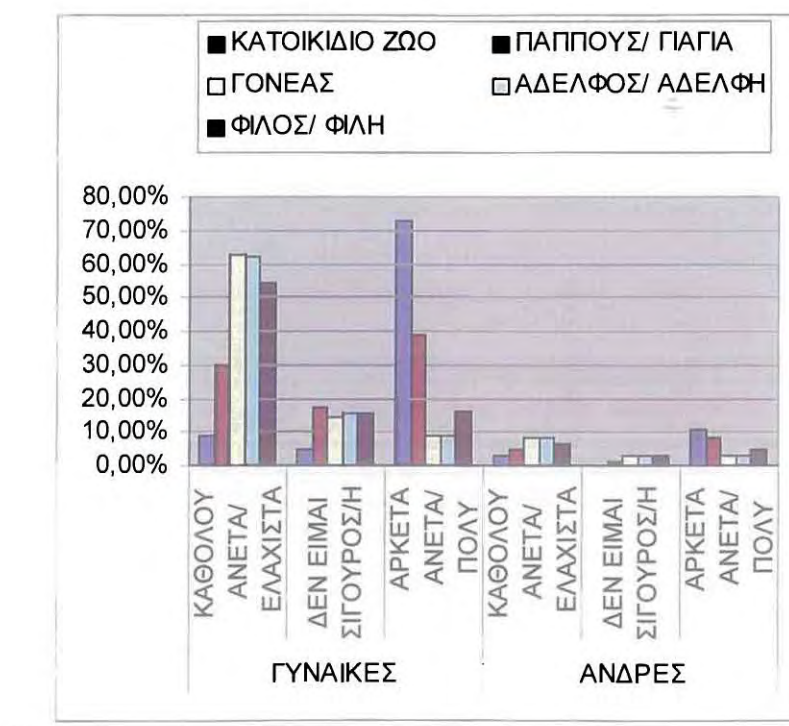
άνδρες). Τέλος, δεν είμαι σίγουρος/η, δήλωσε το 4,54%, (2,72% γυναίκες, 1,81% άνδρες). Στην ερώτηση Δ8 *“Πόσο καλά προετοιμασμένος/η νιώθετε για να χειριστείτε το θέμα του θανάτου, όπως αυτό προκύπτει φυσιολογικά στην τάξη;”*, το 53,63% δήλωσε καθόλου προετοιμασμένος/η - ελάχιστα προετοιμασμένος/η, (47,27% γυναίκες, 6,36% άνδρες), ικανοποιητικά προετοιμασμένος/η – πολύ καλά προετοιμασμένος/η απάντησε το 24,54% (20% γυναίκες, 2,72% άνδρες). Τέλος, δεν είμαι σίγουρος/η δήλωσε το 21,81% (19,09% γυναίκες, 18,18% άνδρες). Φαίνεται ότι τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες νιώθουν πως δεν είναι καθόλου προετοιμασμένοι ή ελάχιστα προετοιμασμένοι να χειριστούν το θέμα του θανάτου, όπως αυτό προκύπτει φυσιολογικά μέσα στην τάξη. Στην ερώτηση: *“Πόσο περίεργοι νομίζετε ότι είναι οι μαθητές/τριες για το θάνατο;”*, δήλωσαν καθόλου περίεργοι/ ελάχιστα περίεργοι το 10% των ερωτηθέντων (8,18% γυναίκες, 1,81% άνδρες), αρκετά περίεργοι/ πολύ περίεργοι απάντησε το 74,54% (63,63% γυναίκες, 10,90% άνδρες), και δεν είμαι σίγουρος/η, το 15,45% (14,54% γυναίκες, 0,90% άνδρες). Στην ερώτηση Δ10 *“Πόσο άνετα θα αισθανόσαστε να διαβάσετε μια ιστορία στους μαθητές σας ή να διαβάσουν μόνοι τους οι μαθητές σας μια ιστορία για το θάνατο, γραμμένοι για τη δική τους ηλικιακή ομάδα, και να συζητήσετε μαζί τους για το θέμα αυτό;”*, δήλωσαν καθόλου άνετα/ ελάχιστα άνετα το 19,09% (16,36% γυναίκες, 2,72% άνδρες), αρκετά άνετα/ πολύ άνετα, το 52,72% (44,54% γυναίκες, 8,18% άνδρες) και δεν είμαι σίγουρος/η, δήλωσε το 28,18% (25,45% γυναίκες, 2,72% άνδρες). Στην ερώτηση Δ11 *“Αν συνέβαιναν τα παρακάτω περιστατικά πόσο άνετα θα αισθανόσαστε να τα συζητήσετε με το παιδί που βιώνει την απώλεια;”* οι απαντήσεις δίνονται στον Πίνακα 6.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

"Αν συνέβαιναν τα παρακάτω περιστατικά πόσο άνετα θα αισθανόσαστε να τα συζητήσετε με το παιδί που βιώνει την απώλεια;"

ΘΑΝΑΤΟΣ ΕΝΟΣ....	ΑΝΔΡΕΣ			ΓΥΝΑΙΚΕΣ		
	ΚΑΘΟΛΟΥ ΑΝΕΤΑ/ ΕΛΑΧΙΣΤΑ ΑΝΕΤΑ	ΑΡΚΕΤΑ ΑΝΕΤΑ/ ΠΟΛΥ ΑΝΕΤΑ	ΔΕΝ ΕΙΜΑΙ ΣΙΓΟΥΡΟΣ/Η	ΚΑΘΟΛΟΥ ΑΝΕΤΑ/ ΕΛΑΧΙΣΤΑ ΑΝΕΤΑ	ΑΡΚΕΤΑ ΑΝΕΤΑ/ ΠΟΛΥ ΑΝΕΤΑ	ΔΕΝ ΕΙΜΑΙ ΣΙΓΟΥΡΟΣ/Η
ΚΑΤΟΙΚΙΔΙΟΥ ΖΩΟΥ	2,72%	10,90%	0%	9,09%	72,72%	4,54%
ΠΑΠΠΟΥ/ ΓΙΑΓΙΑΣ	4,54%	8,18%	0,90%	30%	39,09%	17,27%
ΓΟΝΕΑ	8,18%	2,72%	2,72%	62,72%	9,09%	14,54%
ΑΔΕΛΦΟΥ/ ΑΔΕΛΦΗΣ	8,18%	2,72%	2,72%	61,81%	9,09%	15,45%
ΦΙΛΟΥ/ ΦΙΛΗΣ	6,36%	4,54%	2,72%	54,54%	16,36%	15,45%

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5

Οι απαντήσεις των εκπαιδευτικών και των φοιτητών/τριών στις παραπάνω ερωτήσεις φανερώνουν πως τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες δείχνουν πιο πρόθυμοι να συζητήσουν με ένα παιδί για το θάνατο ενός κατοικίδιου ζώου και το θάνατο του παππού ή της γιαγιάς, παρά το θάνατο ενός γονέα, ενός αδελφού ή αδελφής, ή ενός φίλου/ φίλης.

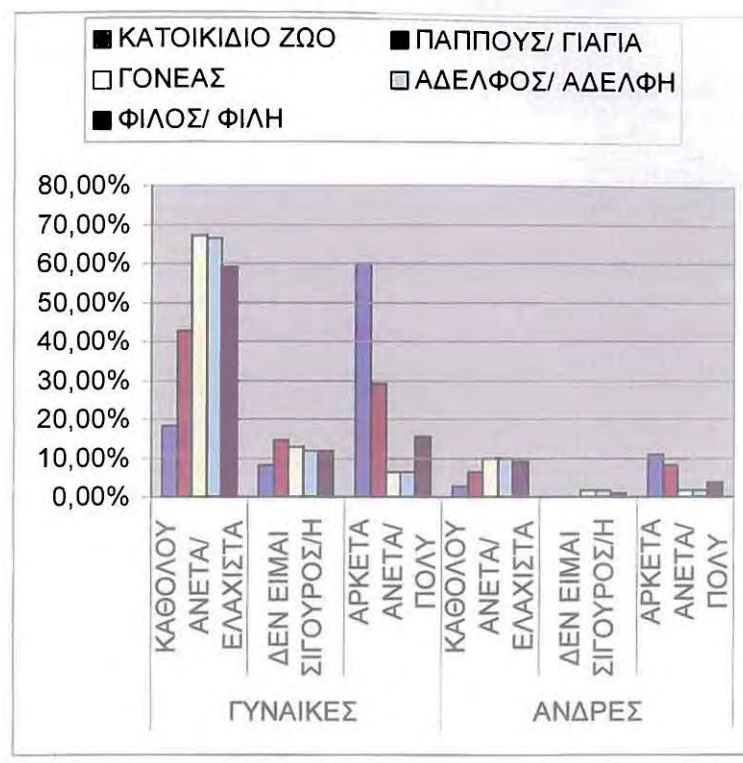
Παρατηρείται επίσης πως τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες, είναι περισσότερο πρόθυμοι να συζητήσουν την απώλεια ενός κατοικίδιου ζώου σε σχέση με την απώλεια παππού/γιαγιάς. Αισθάνονται επίσης μεγαλύτερη άνεση να μιλήσουν για το θάνατο φίλου/ης, παρά για το θάνατο γονέα ή αδελφού/ης. Στην ερώτηση: *“Πόσο άνετα θα αισθανόσαστε να συζητήσετε τα παρακάτω περιστατικά στην τάξη αν το παιδί που βίωσε την απώλεια είναι παρόν;”*, οι απαντήσεις παρουσιάζονται στον Πίνακα 7 και το Διάγραμμα 6.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

“Πόσο άνετα θα αισθανόσαστε να συζητήσετε τα παρακάτω περιστατικά στην τάξη αν το παιδί που βίωσε την απώλεια είναι παρόν;”

ΘΑΝΑΤΟΣ ΕΝΟΣ....	ΑΝΔΡΕΣ			ΓΥΝΑΙΚΕΣ		
	ΚΑΘΟΛΟΥ ΑΝΕΤΑ/ ΕΛΑΧΙΣΤΑ ΑΝΕΤΑ	ΑΡΚΕΤΑ ΑΝΕΤΑ/ ΠΟΛΥ ΑΝΕΤΑ	ΔΕΝ ΕΙΜΑΙ ΣΙΓΟΥΡΟΣ/Η	ΚΑΘΟΛΟΥ ΑΝΕΤΑ/ ΕΛΑΧΙΣΤΑ ΑΝΕΤΑ	ΑΡΚΕΤΑ ΑΝΕΤΑ/ ΠΟΛΥ ΑΝΕΤΑ	ΔΕΝ ΕΙΜΑΙ ΣΙΓΟΥΡΟΣ/Η
ΚΑΤΟΙΚΙΔΙΟΥ ΖΩΟΥ	2,72%	10,90%	0%	18,18%	60%	8,18%
ΠΑΠΠΟΥ/ ΓΙΑΓΙΑΣ	6,36%	8,18%	0%	42,72%	29,09%	14,54%
ΓΟΝΕΑ	10%	1,81%	1,81%	67,27%	6,36%	12,72%
ΑΔΕΛΦΟΥ/ ΑΔΕΛΦΗΣ	10%	1,81%	1,81%	66,36%	6,36%	11,81%
ΦΙΛΟΥ/ ΦΙΛΗΣ	9,09%	3,63%	0,9%	59,09%	15,45%	11,81%

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6

Τα ίδια σχεδόν αποτελέσματα με την προηγούμενη ερώτηση έχουμε και στην περίπτωση όπου το παιδί που βιώνει απώλεια, παρίσταται στις συζητήσεις που πραγματοποιούνται μέσα στην τάξη. Διαφέρει όμως στην περίπτωση των γυναικών, όπου αντίθετα με τα προηγούμενα αποτελέσματα, το μεγαλύτερο ποσοστό στην ερώτηση αυτή, δηλώνει πως δε νιώθει καθόλου άνετα/ ελάχιστα άνετα να συζητήσει στην τάξη το θάνατο παππού/ γιαγιάς, αν το παιδί που βιώνει απώλεια είναι παρόν.

B6. ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ

Στην παρούσα μελέτη έγινε προσπάθεια να διερευνηθούν οι στάσεις των εκπαιδευτικών και των μελλοντικών εκπαιδευτικών απέναντι στο θέμα του θανάτου και στην αντιμετώπιση των παιδιών που βιώνουν απώλεια. Τα αποτελέσματα έδειξαν πως άνδρες και γυναίκες της ηλικίας 18-25 ετών, δίνουν περισσότερη σημασία στο θέμα του θανάτου από ότι τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας. Γενικά δεν παρατηρούνται σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα. Σταδιακή διαφορά παρατηρείται στη δεύτερη ηλικιακή

ομάδα. Οι γυναίκες αυτής της ηλικίας ασχολούνται περισσότερο με το θέμα του θανάτου σε σχέση με τους άνδρες.

Διαπιστώθηκε πως το μεγαλύτερο ποσοστό των ερωτηθέντων, δεν έχει παρακολουθήσει ποτέ κάποια διάλεξη (61,81%) ή κάποια δημόσια ομιλία (78,18%) για το θέμα αυτό. Επίσης, το μεγαλύτερο ποσοστό του δείγματος δεν έχει διδαχθεί ποτέ επίσημα τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά κατανοούν τον θάνατο (68,18%), ούτε τον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσαν να διδάξουν το θέμα του θανάτου στα παιδιά (67,27%). Πολλοί από τους ερωτηθέντες (το 53,63%), δήλωσαν πως είναι καθόλου έως ελάχιστα προετοιμασμένοι να χειριστούν το θέμα του θανάτου μέσα στην τάξη και μόλις το 24,54% δείχνει να νιώθει ικανοποιητικά ή πολύ καλά προετοιμασμένοι.

Παρά το ότι τα αποτελέσματα δείχνουν έλλειψη επαρκούς επίσημης εκπαίδευσης για το θέμα του θανάτου και μη ικανοποιητικής προετοιμασίας για τον χειρισμό ενός τέτοιου θέματος, το 52,72% των εκπαιδευτικών και των φοιτητών/τριών δήλωσε πως νιώθει αρκετά άνετα ή πολύ άνετα να διαβάσει μια ιστορία στους μαθητές, που να αφορά τον θάνατο και να την συζητήσουν στη συνέχεια όλοι μαζί. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι το 54,54% των ερωτηθέντων δήλωσε πως έχει διαβάσει κάποιο βιβλίο σχετικό με το θέμα του θανάτου, σε αντίθεση με το 45,45%, που δήλωσε πως ποτέ δεν έχει διαβάσει κάποιο βιβλίο σχετικό.

Ανεξάρτητα από την ενημέρωση που έχουν λάβει οι εκπαιδευτικοί και οι φοιτητές/τριες γύρω από το θέμα, το 86,36% δήλωσε πως θεωρεί πολύ σημαντική την εκπαίδευση για το θάνατο στο πανεπιστημιακό πρόγραμμα, ώστε να προετοιμαστούν οι φοιτητές και οι φοιτήτριες κατάλληλα για να το διδάξουν.

Στην έρευνα διαπιστώθηκε επίσης πως το 53,63% των συμμετεχόντων δεν έχει συζητήσει ποτέ με τους μαθητές του για το θάνατο. Οι εκπαιδευτικοί και οι φοιτητές/τριες δήλωσαν πως αισθάνονται περισσότερο άνετα να συζητήσουν το θάνατο ενός παππού/γιαγιάς με το παιδί το οποίο βιώνει απώλεια και ακόμα πιο άνετα το θάνατο ενός κατοικίδιου ζώου, σε αντίθεση με το θάνατο ενός γονέα, ενός αδελφού/αδελφής, ή ενός φίλου/φίλης του παιδιού.

Συμπεραίνουμε λοιπόν πως ο θάνατος είναι ένα ζήτημα το οποίο απασχολεί αρκετά τους εκπαιδευτικούς και τους φοιτητές/τριες. Η εκπαίδευση όμως γύρω από το θέμα του θανάτου δεν είναι επαρκής. Δεν υπάρχει

κατάλληλη προετοιμασία για την διαπαιδαγώγηση των παιδιών σχετικά με το θέμα του θανάτου και την αντιμετώπιση των παιδιών που βιώνουν απώλεια. Η πλειονότητα των εκπαιδευτικών δείχνει να μην αισθάνεται αρκετά ή πολύ προετοιμασμένοι να αντιμετωπίσουν ένα τέτοιο θέμα. Αυτό φαίνεται να δείχνουν και τα αποτελέσματα παρόμοιας έρευνας (Hatzichristou, Metallinou, Papadatou & Pavlidou, 2002), στην οποία το 80% των εκπαιδευτικών δήλωσε πως δεν έχει τις απαιτούμενες γνώσεις για να αντιμετωπίσει μία τέτοια κατάσταση. Το 45% δήλωσε πως δεν επιθυμεί να συζητά για το θέμα του θανάτου με τα παιδιά, διότι νιώθουν αβοήθητοι και μη ικανοί να αντιμετωπίσουν παιδιά που βιώνουν απώλεια. Παρ' όλα αυτά, οι εκπαιδευτικοί και οι μελλοντικοί εκπαιδευτικοί εκφράζουν την άποψη πως το θέμα του θανάτου είναι ένα ζήτημα πάρα πολύ σημαντικό και δείχνουν να ενδιαφέρονται να αποκτήσουν γνώσεις γύρω από το θάνατο. Αυτή η διαπίστωση είναι ανάλογη με τα συμπεράσματα διεθνών ερευνών (Hockey, Katz & Small, 2001), και των Hatzichristou, Metallinou, Papadatou & Pavlidou, (2002).

Γ. ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Γ1. ΤΙ ΘΑ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΓΝΩΡΙΖΟΥΝ ΟΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ;

Σύμφωνα με έρευνες (Worden, 2001), υπάρχουν τέσσερα σημεία τα οποία θα πρέπει να επιτευχθούν ώστε να ολοκληρωθεί η διεργασία του πένθους (Λεονταρή, 2006). Τα σημεία αυτά, είναι τα εξής:

1. Να κατανοήσει το παιδί τι έχει συμβεί και να αποδεχθεί την πραγματικότητα της απώλειας.
2. Να αντιμετωπίσει τον πόνο που προκαλεί η απώλεια. Να αναγνωρίσει, να αξιολογήσει και να εκφράσει με λειτουργικούς και αποδεκτούς τρόπους τα συναισθήματα και τις αντιδράσεις του στην απώλεια.
3. Να προσαρμοστεί σε ένα κόσμο από τον οποίο απουσιάζει το άτομο που έφυγε από τη ζωή.
4. Να επαναπροσδιορίσει τη σχέση του με τον απολεσθέντα και να συνεχίσει την ζωή του.

Για να επιτευχθούν τα προαναφερθέντα, υπάρχουν δύο παράγοντες οι οποίοι πρέπει να ληφθούν υπ' όψη. Η ικανότητα του παιδιού να αντιλαμβάνεται και να κατανοεί το θάνατο σύμφωνα με το αναπτυξιακό του επίπεδο και οι συνθήκες και η συμπεριφορά των ατόμων που το πλαισιώνουν.

Το σχολείο και οι εκπαιδευτικοί θα μπορούσαν να αναλάβουν ένα μεγάλο μέρος αυτού του έργου. Τα παιδιά χρειάζονται βοήθεια για να μάθουν να εκφράζουν και να ελέγχουν τα συναισθήματά τους (Granot, 2005). Οι εκπαιδευτικοί, όπως διαπιστώθηκε στην παραπάνω έρευνα, έχουν την θέληση να βοηθήσουν, ώστε με κατάλληλο και αποδεκτό τρόπο το παιδί να αναγνωρίσει, να εκφράσει, αλλά και να βιώσει τα συναισθήματά του (Parkes, 2001).

Αρχικά θα πρέπει οι εκπαιδευτικοί να προσπαθήσουν να κατανοήσουν τον διαφορετικό τρόπο με τον οποίο βιώνει κάθε παιδί ξεχωριστά το θρήνο (Rowling, 2003). Η προσωπικότητα κάθε παιδιού είναι διαφορετική, συνεπώς αντιλαμβάνεται την έννοια του θανάτου και βιώνει τη διαδικασία του θρήνου με το δικό του τρόπο. Οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να γνωρίζουν:

1. Τις αντιλήψεις των παιδιών για το θέμα του θανάτου

2. Τους παράγοντες που επηρεάζουν την κατανόηση της έννοιας αυτής από τα παιδιά.
3. Τα χαρακτηριστικά του θρήνου.
4. Τις μορφές του θρήνου.
5. Τα στάδια του θρήνου.
6. Τα γενικά χαρακτηριστικά των παιδιών που θρηνούν.

Επίσης, θα πρέπει να έχουν σωστή καθοδήγηση ώστε:

- Να αντιμετωπίζουν τον δικό τους πιθανό θρήνο.
- Να αντιμετωπίζουν κατάλληλα το θέμα του θανάτου μέσα στην τάξη.
- Να απευθύνονται σε υπηρεσίες όπου προωθείται η συνεργασία και η υποστήριξη (Hockey, Katz & Small, 2001).

Με την κατάλληλη εκπαίδευση των εκπαιδευτικών, θα μπορούσε να επιτευχθεί η διαπαιδαγώγηση των παιδιών στο θέμα του θανάτου, καθώς και η αντιμετώπιση των παιδιών που βιώνουν απώλεια.

Γ.2 ΠΩΣ ΜΠΟΡΟΥΝ ΟΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ ΝΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΟΥΝ ΤΟ ΘΕΜΑ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΤΑΞΗ;

Η διαπαιδαγώγηση των παιδιών στο σχολείο για το θέμα του θανάτου δε θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως ένα μεμονωμένο και ξεχωριστό μάθημα. Είναι προτιμότερο να γίνεται θέμα αυθόρμητης συζήτησης, μέσα από συνηθισμένα και καθημερινά γεγονότα της ζωής ή να στηρίζεται στα ίδια μαθήματα του σχολείου. Με αυτό τον τρόπο αποφεύγεται η παρουσίαση του θέματος του θανάτου ως ένα ιδιαίτερο θέμα, πράγμα που μπορεί να προκαλέσει αρνητικά συναισθήματα και απωθητικά σχόλια από κάποιους μαθητές (Jackson & Colwell, 2001). Υπάρχουν πολλοί τρόποι με τους οποίους μπορεί ένας εκπαιδευτικός να φέρει στο προσκήνιο το θέμα του θανάτου, χωρίς να πει στους μαθητές του: “τώρα έχουμε μάθημα θανάτου” (Jackson & Colwell, 2001). Για παράδειγμα:

- Μέσα από γεγονότα της καθημερινής ζωής
- Μέσα από τα σχολικά μαθήματα
- Μέσα από το παιχνίδι

2. Τους παράγοντες που επηρεάζουν την κατανόηση της έννοιας αυτής από τα παιδιά.
3. Τα χαρακτηριστικά του θρήνου.
4. Τις μορφές του θρήνου.
5. Τα στάδια του θρήνου.
6. Τα γενικά χαρακτηριστικά των παιδιών που θρηνούν.

Επίσης, θα πρέπει να έχουν σωστή καθοδήγηση ώστε:

- Να αντιμετωπίζουν τον δικό τους πιθανό θρήνο.
- Να αντιμετωπίζουν κατάλληλα το θέμα του θανάτου μέσα στην τάξη.
- Να απευθύνονται σε υπηρεσίες όπου προωθείται η συνεργασία και η υποστήριξη (Hockey, Katz & Small, 2001).

Με την κατάλληλη εκπαίδευση των εκπαιδευτικών, θα μπορούσε να επιτευχθεί η διαπαιδαγώγηση των παιδιών στο θέμα του θανάτου, καθώς και η αντιμετώπιση των παιδιών που βιώνουν απώλεια.

Γ.2 ΠΩΣ ΜΠΟΡΟΥΝ ΟΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ ΝΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΟΥΝ ΤΟ ΘΕΜΑ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΤΑΞΗ;

Η διαπαιδαγώγηση των παιδιών στο σχολείο για το θέμα του θανάτου δε θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως ένα μεμονωμένο και ξεχωριστό μάθημα. Είναι προτιμότερο να γίνεται θέμα αυθόρμητης συζήτησης, μέσα από συνηθισμένα και καθημερινά γεγονότα της ζωής ή να στηρίζεται στα ίδια μαθήματα του σχολείου. Με αυτό τον τρόπο αποφεύγεται η παρουσίαση του θέματος του θανάτου ως ένα ιδιαίτερο θέμα, πράγμα που μπορεί να προκαλέσει αρνητικά συναισθήματα και απωθητικά σχόλια από κάποιους μαθητές (Jackson & Colwell, 2001). Υπάρχουν πολλοί τρόποι με τους οποίους μπορεί ένας εκπαιδευτικός να φέρει στο προσκήνιο το θέμα του θανάτου, χωρίς να πει στους μαθητές του: “τώρα έχουμε μάθημα θανάτου” (Jackson & Colwell, 2001). Για παράδειγμα:

- Μέσα από γεγονότα της καθημερινής ζωής
- Μέσα από τα σχολικά μαθήματα
- Μέσα από το παιχνίδι

- Μέσα από την τέχνη
- Μέσα από την μουσική
- Μέσα από την ίδια τη φύση
- Μέσα από τον αθλητισμό
- Μέσα από το θεατρικό παιχνίδι

Καθημερινά, κατακλυζόμαστε από ειδήσεις οι οποίες αφορούν τραγικά δυστυχήματα, ή άσχημα γεγονότα που έχουν ως συνέπεια να χάνουν κάποιοι άνθρωποι τη ζωή τους και να καταλήγουν στο θάνατο. Τα γεγονότα αυτά προκαλούν προβληματισμό στα παιδιά και τους δημιουργείται η ανάγκη να κάνουν ερωτήσεις. Οι προβληματισμοί που γεννιούνται δίνουν το έναυσμα στους εκπαιδευτικούς να συζητήσουν το θέμα αυτό αναλυτικότερα, ώστε να πάρουν τα παιδιά κάποιες χρήσιμες πληροφορίες και να κατανοήσουν βαθύτερα την έννοια του θανάτου με έναν υγιή τρόπο. Επίσης, αφορμή για το ζήτημα του θανάτου, μπορεί να είναι ένα πεθαμένο πουλί στην αυλή του σχολείου, ένα ψάρι στη γυάλα, ή ένα τραυματισμένο ζωάκι έξω από το σχολείο (Larson & Nolen- Hoeksema, 1999).

Τα σχολικά μαθήματα μπορούν να αναδείξουν πληθώρα θεμάτων που οδηγούν σε μια αυθόρμητη συζήτηση σχετική με το θάνατο. Για παράδειγμα υπάρχει η δυνατότητα μέσα από το μάθημα της ιστορίας και τις ηρωικές απώλειες να προκύψει ένας προβληματισμός και μία ενδεχόμενη ανάλυση αυτού του θέματος. Επίσης, η δυνατότητα αυτή μπορεί να προκύψει μέσα από τα μαθηματικά και τις δραστηριότητες που μπορούν να σχεδιαστούν. Να ανατεθεί στα παιδιά να υπολογίσουν τον μέσο όρο θνησιμότητας των ατόμων μιας περιοχής, να τον συγκρίνουν με άλλες περιοχές, κλπ (Jackson & Colwell, 2001). Τα εξωσχολικά βιβλία ή παραμύθια, είναι μία πάρα πολύ καλή αφορμή ώστε τα παιδιά να έρθουν σε επαφή με το θέμα αυτό.

Ένας άλλος τρόπος με τον οποίο οι εκπαιδευτικοί μπορούν να εισάγουν το θέμα του θανάτου στην τάξη είναι μέσω του παιχνιδιού. Το παιχνίδι είναι ένα μέσο έκφρασης και κοινωνικοποίησης. Ενθαρρύνει την ανάπτυξη των συναισθημάτων και αναπτύσσει το αίσθημα της ασφάλειας. Δίνει τη δυνατότητα στα παιδιά να 'χτίσουν' τον δικό τους κόσμο και να δράσουν όπως εκείνα επιθυμούν και έχουν ανάγκη. Ο εκπαιδευτικός μπορεί να βοηθήσει τη διαδικασία θρήνου δίνοντας στα παιδιά ιδέες για κάποια παιχνίδια. Το παιχνίδι με ομοιώματα ανθρώπων, η σύνταξη ενός γράμματος, η συνομιλία με άλλα

παιδιά για ένα αγαπημένο τους πρόσωπο, το κουτί των αναμνήσεων, κλπ, είναι πρόσφορα για μία τέτοια διαδικασία (Willis, 2002).

Μία άλλη μέθοδος για την διαχείριση μιας κρίσης μέσα στην τάξη, είναι η χρήση και η λειτουργία της ίδιας της τέχνης. Η τέχνη είναι επίσης μέσο έκφρασης των συναισθημάτων. Δίνεται η ευκαιρία στα παιδιά να γράψουν μικρά ποιήματα, μικρά σενάρια, ή μέσα από χρώματα και υλικά, να δώσουν μορφή σε έργα που θα δημιουργήσουν. Τα έργα αυτά αντικατοπτρίζουν τη λύπη, τον πόνο, ή κάποιο άλλο συναίσθημα το οποίο συνδέεται με την απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου (Willis, 2002).

Η μουσική είναι ένας άλλος τρόπος τον οποίο μπορούν να χρησιμοποιήσουν οι εκπαιδευτικοί, ώστε να αντιμετωπίσουν και να βοηθήσουν μέσα στην τάξη παιδιά τα οποία βιώνουν κάποια απώλεια στο οικογενειακό τους περιβάλλον, ή στον ίδιο τον σχολικό χώρο (Willis, 2002. Rowling, 2003). Το άκουσμα ενός μουσικού κομματιού, η δημιουργία μιας μελωδίας, ή η κίνηση του σώματος με έναν μουσικό ρυθμό, μπορεί να αποτελέσει ερέθισμα για την διεργασία θρήνου των παιδιών που βιώνουν απώλεια, ή να αποτελέσει ερέθισμα για προβληματισμό σε θέματα τα οποία να αφορούν το θάνατο ως γεγονός.

Το κάθε τι στη φύση μπορεί να είναι θεραπευτικό για τα παιδιά (Willis, 2002). Η διαδικασία του να φυτέψουν ένα δέντρο, ή ένα λουλούδι, να περπατήσουν στην εξοχή, να παρατηρήσουν τα πουλιά, να συλλέξουν φυσικά αντικείμενα, να βοηθήσουν ένα πληγωμένο ζώακι, είναι κάποιες δραστηριότητες που εξυπηρετούν τον σκοπό αυτό.

Ιδιαίτερο ρόλο παίζει ο αθλητισμός. Η άσκηση σε αθλητικούς χώρους, η συναναστροφή με άλλα άτομα που ασχολούνται επίσης με διάφορα αθλήματα, η καλή φυσική κατάσταση, βοηθούν στην ψυχική ηρεμία και εκτόνωση του παιδιού το οποίο αντιμετωπίζει ένα δυσάρεστο γεγονός (Larson & Nolen- Hoeksema, 1999. Rowling, 2003).

Επιπλέον, μέσα από το θεατρικό παιχνίδι δίνεται η ευκαιρία στα παιδιά να δραματοποιήσουν ρόλους που εκείνα επιλέγουν. Οι ρόλοι αυτοί μπορεί να είναι: το ίδιο το παιδί το οποίο θρηνεί για τον χαμό ενός αγαπημένου του προσώπου, το πρόσωπο το οποίο έχει φύγει από τη ζωή, ή κάποιος άλλος ρόλος που σχετίζεται με τις ανάγκες του παιδιού εκείνη την χρονική στιγμή. Με αυτόν τον τρόπο τα παιδιά μπορούν να συμπεριφερθούν όπως νιώθουν.

Μπορούν να κλάψουν, να τραγουδήσουν, να ζητήσουν μια αγκαλιά, ή να αναφέρουν ένα συναίσθημά τους το οποίο υπό άλλες συνθήκες δεν θα το εξέφραζαν μπροστά σε άλλα άτομα (Rowling, 2003).

Γ3. ΠΩΣ ΘΑ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΣΥΜΠΕΡΙΦΕΡΟΝΤΑΙ ΟΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ ΣΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΠΟΥ ΒΙΩΝΟΥΝ ΑΠΩΛΕΙΑ;

Ανεξάρτητα από τις δραστηριότητες που προαναφέρθηκαν, σημασία πρέπει να δοθεί στα εξής σημεία:

- Τι λέμε στα παιδιά που βιώνουν απώλεια για το γεγονός αυτό;
- Με ποιο τρόπο μιλούμε στα παιδιά (Petersen, Servaty-Seib & Spang, 2003);

Αρχικά θα πρέπει να γίνει κατανοητό πως όταν συμβεί ένα τέτοιο τραγικό γεγονός θα πρέπει να δημιουργηθεί από την πλευρά των εκπαιδευτικών ένα κλίμα ασφάλειας και θετικής διάθεσης. Η αδιαφορία προς τα συναισθήματα των παιδιών ή οι λάθος χειρισμοί απέναντι σε αυτά, μπορεί να έχουν αρνητικά αποτελέσματα.

Θα ήταν προτιμότερο ο λόγος να διακρίνεται από σαφήνεια και ειλικρίνεια. Η έλλειψη πληροφοριών και οι αφηρημένες ερμηνείες, προκαλούν σύγχυση και προβληματισμό στα παιδιά (Lehmann, Jimerson, & Gaash, 2001. Larson & Nolen- Hoeksema, 1999. Rowling, 2003). Για παράδειγμα θα ήταν καλύτερο να αποφεύγονται ερμηνείες όπως:

- “Ο Θεός είχε ανάγκη έναν καινούργιο άγγελο”.
- “Ο Χριστός είχε ανάγκη την γιαγιά κοντά του στον παράδεισο”.

Μετά από μία τέτοια ερμηνεία είναι ευνόητο να ανησυχήσουν τα παιδιά και να φοβηθούν για μία ενδεχόμενη επιθυμία του Θεού, να ‘πάρει’ κοντά του τα ίδια, τα αδέρφια τους, ή κάποιο άλλο αγαπημένο τους πρόσωπο (Larson & Nolen- Hoeksema, 1999). Επίσης λανθασμένες ερμηνείες είναι και οι παρακάτω:

- “Η μαμά πήγε για ύπνο”.
- “Ο μπαμπάς έφυγε ταξίδι”.

Αυτές οι ερμηνείες δημιουργούν στα παιδιά την πεποίθηση πως το αγαπημένο τους πρόσωπο έφυγε για κάποιο χρονικό διάστημα και θα ξαναγυρίσει κάποια στιγμή πίσω, ή ότι θα ξυπνήσει και θα βρεθεί κοντά τους

(Willis, 2002). Επιπρόσθετα, παρατηρείται σε πολλά παιδιά, άρνηση από την πλευρά τους να κοιμηθούν, ή ανησυχία στον ύπνο τους.

Είναι καλό, οι εκπαιδευτικοί να μην αφήνουν αναπάντητα ερωτήματα. Υπάρχουν αναμενόμενα, περιπτώσεις στις οποίες ένας εκπαιδευτικός μπορεί να μην είναι σε θέση να δώσει σαφείς απαντήσεις στα παιδιά για όλα τα θέματα γύρω από το θάνατο. Αυτό δε σημαίνει πως ο εκπαιδευτικός θα πρέπει οπωσδήποτε να δώσει μία απάντηση έστω και λανθασμένη. Εάν δεν γνωρίζει, καλό είναι να το δηλώσει ευθέως στα παιδιά (Willis, 2002).

Τέλος, πολύ σημαντικό σημείο της αντιμετώπισης, είναι η επικοινωνία του εκπαιδευτικού με τα παιδιά τα οποία βιώνουν απώλεια, όχι μόνο λεκτικά, αλλά και μέσω της σωματικής επαφής. Κάθε παιδί έχει ανάγκη από μία ζεστή ματιά, ένα άγγιγμα, μία αγκαλιά (Willis, 2002). Αυτή η ανθρώπινη προσέγγιση από την πλευρά του εκπαιδευτικού μπορεί να δώσει στα παιδιά την ικανοποίηση ότι και άλλα άτομα μπορούν να κατανοήσουν τα συναισθήματα που νιώθουν.

Γ4. ΜΕ ΠΟΙΟΥΣ ΘΑ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΣΥΝΕΡΓΑΖΟΝΤΑΙ ΟΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ;

Η σωστή αντιμετώπιση από την πλευρά των εκπαιδευτικών, χρειάζεται και την πολύτιμη συνεργασία των γονέων ή των εν ζωή συγγενικών προσώπων. Χωρίς αυτή, οι δυνατότητες των εκπαιδευτικών ώστε να αντιμετωπίσουν με κατάλληλο τρόπο ένα τέτοιο γεγονός είναι περιορισμένες.

Ο εκπαιδευτικός θα πρέπει να γνωρίζει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε παιδιού, ώστε να συμπεριφερθεί κατάλληλα. Τα χαρακτηριστικά ή τις ανάγκες των παιδιών τα γνωρίζουν το στενό οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού. Η ενημέρωση του εκπαιδευτικού για την οικογενειακή κατάσταση, για την ποιότητα των σχέσεων μεταξύ των μελών της, και τις εμπειρίες του παιδιού σε θέματα θανάτου, είναι στοιχεία τα οποία τον βοηθούν να σχεδιάσει κατάλληλες στρατηγικές, να συμπεριφερθεί και να δραστηριοποιηθεί ανάλογα (Higginson & Lowton, 2003).

Η αντιμετώπιση ενός παιδιού που βιώνει το θάνατο ενός αγαπημένου του προσώπου, δεν είναι καθόλου εύκολη διαδικασία για έναν εκπαιδευτικό. Η συνεργασία με τους ειδικούς φορείς κρίνεται απαραίτητη σε πολλά σημεία. Η ενημέρωση των εκπαιδευτικών από τους σχολικούς ψυχολόγους για θέματα τα οποία δε γνωρίζουν λεπτομερώς, οι υπηρεσίες οι οποίες μπορούν να

προσφερθούν στα παιδιά από το ειδικευόμενο προσωπικό, η βοήθεια των τοπικών εκπαιδευτικών αρχών σε κρίσιμα θέματα κοινωνικής φύσεως, αλλά και οι σημαντικές υπηρεσίες οι οποίες προσφέρονται από την πλευρά των κοινωνικών λειτουργών και των σχολικών συμβούλων, αποτελούν σημαντική βοήθεια προς τους εκπαιδευτικούς. Η ύπαρξη ενός ευρύτερου υποστηρικτικού πλαισίου, έχει σαν αποτέλεσμα τη μείωση της ψυχολογικής πίεσης των παιδιών που θρηνούν για την απώλεια ενός αγαπημένου τους προσώπου (Rowling, 2003).

Κατανοούμε λοιπόν από τα παραπάνω, πως η συμβολή και η βοήθεια των ειδικευόμενων φορέων, όπως και όλου του κοινωνικού περιγύρου που πλαισιώνει το παιδί, παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο στη σωστή και αποτελεσματική αντιμετώπιση των παιδιών που βιώνουν το θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abdelnoor, A. & Hollins, S. (2004). How children cope at school after family bereavement. *Educational and Child Psychology*, 21(3), 85-92.
- Abdel- Khalek, A. M. (1998). The structure and measurement of death obsession. *Personality and Individual Differences*, 24(2), 159-165.
- Bluebond- Langer, M. (1978). *The private worlds of dying children*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Corr, C. A. (1999). Children, Adolescents, And Death: Myths, Realities, And Challenges. *Death Studies*, 23, 443-463.
- Corr, C. A. (1995). Children's understandings of death: Striving to understand death. In K. J. Doka (Ed.), *Children mourning, mourning children* (pp. 3-16). Washington, DC: The Hospice Foundation of America.
- Colwell, J., & Jackson, M. (2001). Talking to children about death. *Mortality*, 6, 321-325.
- Dawn Spang, M. A., & Petersen, J., & Servaty-Seib, H. L. (2003). Notifying Individual Students Of A Death Loss: Practical Recommendations For Schools And School Counselors. *Death Studies*, 27, 167-186.
- Granot, T. (2005). *Without you: Children and young people growing up with loss and its effects*. London: Kingsley.
- Hatzichristou, C., Metallinou, O., Papadatou, D. & Pavlidou, L. (2002). Supporting the bereaved child: teacher's perceptions and experiences in Greece. *Mortality*, 7(3), 325-339.
- Hockey, J., Katz, J. & Small, N. (2001). Facing death: Grief, mourning and death ritual. (pp. 144-158). Buckingham- Philadelphia: Open University Press.
- Higginson, I. J., & Lowton, K. (2003). Managing Bereavement In The Classroom: A Conspiracy Of Silence? *Death Studies*, 27: 717-741.
- Kastenbaum, R. J. (1986). *Death, society, and human experience* (3rd ed.) Columbus, OH: Merrill.
- Larson, J. & Nolen-Hoeksema, S. (1999). *Children and grief*. Coping with Loss. (pp. 111-139). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Lehmann, L., Jimerson, S. R., & Gaash, A. (2001). *Grief support group curriculum: Facilitator's handbook*. Philadelphia, PA: Taylor & Francis.

- McGovern, M., & Barry, M. M. (2000). Death education: Knowledge, attitudes, and perspectives of Irish parents and teachers. *Death studies*, 24, 325-333.
- Parkes, C. M. (2001). *Bereavement: Studies of grief in adult life* (3rd ed.). Philadelphia: Taylor & Francis.
- Pratt, C. C., Hare, J. And Wright, C. (1987). Death and dying in early childhood education: Are educators prepared? *Education*, 107, 279-286.
- Rowling, L. (2003). *Grief and school communities: Effective support strategies*. (pp 1-175). Philadelphia, PA: Open University Press.
- Rowling, L. and Holland, J. (2000) Grief and school communities: the impact of social context, a comparison between Australia and England, *Death Studies*, 24(1): 15-24.
- Silverman, S. M., & Silverman, P. R. (1979). Parent-child communication in widowed families. *American Journal of Psychotherapy*, 33, 428-441.
- Sourkes, B. (2006). *Μια αγκαλιά γεμάτη χρόνο: Η ψυχολογική εμπειρία του παιδιού με απειλητική για τη ζωή του αρρώστια*. *Μέριμνα*, 5,2-7.
- Webb, N. B. (Ed.). (1993). *Helping bereaved children: A handbook for practitioners*. New York: Guilford Press.
- Webb, R., & Vulliamy G. (2001). The primary teacher' s role in child protection. *British Educational Research Journal*, 27(1), 59-77.
- Willis, C. A. (2002). The Grieving Process In Children: Strategies For Understanding, Educating, And Reconciling Children' s Perceptions Of Death. *Early Childhood Education Journal*, 29(4), 221-225.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Λεονταρή, Α. (2006). Παιδιά και Πένθος. *Επιστημονική Επετηρίδα Ψυχολογικής Εταιρίας Βορείου Ελλάδος*, 4, 282-299.
- Πάπυρος Larousse Britannica (2007). *Πάπυρος Larousse Britannica*, 23. Αθήνα: Πάπυρος.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

A.

Διαβάστε κάθε μια από τις παρακάτω προτάσεις και δηλώστε το βαθμό συμφωνίας ή διαφωνίας σας χρησιμοποιώντας τη κλίμακα που σας δίνεται. Σημειώστε τις απαντήσεις σας κυκλώνοντας τον αριθμό με την απάντηση που σας αντιπροσωπεύει:

1 Ποτέ	2 Λίγες φορές	3 Ελάχιστα	4 Πολύ	5 Παρά πολύ
1. Έχω κάποιες ερωτήσεις στο μυαλό μου για το θάνατο στις οποίες αδυνατώ να δώσω απαντήσεις.....				
2. Με κυριεύει η ιδέα ότι θα πεθάνω νέος/νέα.....				
3. Αδυνατώ να βγάλω την ιδέα του θανάτου από το νου μου.....				
4. Η σκέψη του θανάτου με απασχολεί πολύ.....				
5. Μου είναι εξαιρετικά δύσκολο να απαλλαγώ από σκέψεις που αφορούν το θάνατο.....				
6. Μου έρχονται στο νου ανησυχητικές και επώδυνες πτυχές του θανάτου.....				
7. Αισθάνομαι αναγκασμένος/νη να σκέφτομαι το θάνατο.....				
8. Η ιδέα του θανάτου με καταβάλλει.....				
9. Η ιδέα του θανάτου μου προκαλεί υπερβολική ανησυχία.....				
10. Πιάνω τον εαυτό μου να σκέφτεται το θάνατο σε κάθε ευκαιρία.....				
11. Φοβούμαι μήπως με κατακυριεύσει η ιδέα του θανάτου.....				
12. Σκέφτομαι συνεχώς το θάνατο.....				
13. Η ιδέα του θανάτου μου προκαλεί μεγάλη ένταση.....				
14. Η κατά διαστήματα επανεμφάνιση της ιδέας του θανάτου μ' ενοχλεί.....				
15. Με κυριεύει η σκέψη ότι θα πεθάνω ξαφνικά.....				

Με τα ερωτηματολόγια αυτά θα θέλαμε να διερευνήσουμε ορισμένα στοιχεία που αφορούν τις προσωπικές σας αντιλήψεις για το θάνατο, την άποψή σας για το αν πρέπει να αποτελεί θέμα συζήτησης στο σχολείο και το κατά πόσο αισθάνεστε έτοιμοι/έτοιμες να αντιμετωπίσετε στην τάξη σας παιδιά που βιώνουν μια σημαντική απώλεια. Οι ερωτήσεις είναι πολύ προσωπικές και μας ενδιαφέρει η δική σας ξεχωριστή άποψη. Παρακαλούμε να απαντήσετε με κάθε ειλικρίνεια και χωρίς να ξοδεύετε πολύ χρόνο για κάθε ερώτηση. Δεν υπάρχουν σωστές και λάθος απαντήσεις. Όλες οι απαντήσεις είναι ενδιαφέρουσες για την έρευνα. Η απάντησή σας έχει νόημα για την έρευνά μας μόνο όταν είναι αυθόρμητη.

Ευχαριστούμε για τη συνεργασία.

Αγγελική Λεονταρή
Καθηγήτρια, Π.Τ.Π.Ε.,
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Φωτεινή Μπονώτη
Επίκουρη Καθηγήτρια, Π.Τ.Π.Ε.,
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Φύλο: Κυκλώστε την απάντηση που σας ταιριάζει: Άνδρας

Γυναίκα

Ηλικιακή ομάδα: Κυκλώστε την απάντηση που σας ταιριάζει.

18-25

36-45

26-35

46 και άνω.

Τόπος διαμονής: Κυκλώστε την απάντηση που σας ταιριάζει.

(α) Αγροτική περιοχή (β) Κωμόπολη (γ) Αστικό κέντρο

Εργασιακή κατάσταση: Κυκλώστε την απάντηση που σας ταιριάζει (Α ή Β):

Α. Φοιτητής/φοιτήτρια

Έτος σπουδών: ----- Σχολή: -----

Β. Εκπαιδευτικός. Αν επιλέξετε το Β παρακαλούμε συμπληρώστε και τα Β1, Β2 και Β3.

Β1. Βαθμίδα Εκπαίδευσης: Κυκλώστε την απάντηση που σας ταιριάζει.

Νηπιαγωγείο

Δημοτικό Σχολείο

Γυμνάσιο

Λύκειο

Β2. Μόρφωση. Κυκλώστε την απάντηση που σας ταιριάζει.

Απόφοιτος/η Παιδαγωγικής Ακαδημίας

Απόφοιτος/η Πανεπιστημίου

Διδασκαλείο

Μεταπτυχιακό

Διδακτορικό

Β3. Έτη υπηρεσίας: -----

Γ.

Διαβάστε κάθε μια από τις παρακάτω προτάσεις και δηλώστε το βαθμό συμφωνίας ή διαφωνίας σας χρησιμοποιώντας τη κλίμακα που σας δίνεται. Σημειώστε τις απαντήσεις σας κυκλώνοντας τον αριθμό με την απάντηση που σας αντιπροσωπεύει.

1 Συμφωνώ απόλυτα	2 Συμφωνώ	3 Δεν είμαι σίγουρος/η	4 Διαφωνώ	5 Διαφωνώ απόλυτα
-------------------------	--------------	------------------------------	--------------	-------------------------

1. Τα παιδιά υποφέρουν από την απώλεια τόσο πολύ όσο και οι ενήλικες.	1	2	3	4	5
2. Τα παιδιά εκφράζουν λιγότερα συναισθήματα μετά το θάνατο κάποιου.	1	2	3	4	5
3. Τα παιδιά μπορεί να κατηγορήσουν τον εαυτό τους για το συμβάν του θανάτου.	1	2	3	4	5
4. Η μη αντιμετώπιση του πένθους στην παιδική ηλικία μπορεί να οδηγήσει σε προβλήματα στην ενήλικη ζωή.	1	2	3	4	5
5. Οι εκδηλώσεις πένθους των παιδιών διαρκούν λιγότερο από ό,τι αυτές των ενηλίκων.	1	2	3	4	5
6. Τα περισσότερα σχολεία μπορούν να στηρίξουν τα παιδιά που πενθούν.	1	2	3	4	5
7. Η ηλικία των παιδιών δεν επηρεάζει τις αντιδράσεις τους όταν βιώνουν κάποια απώλεια.....	1	2	3	4	5
8. Το θέμα του θανάτου θα πρέπει να συζητηθεί με τα παιδιά πριν τον αντιμετώπισουν προσωπικά.....	1	2	3	4	5
9. Η ένταξη προγραμμάτων εκπαίδευσης για το θάνατο στο πρόγραμμα του σχολείου θα τρόμαζε τα παιδιά.....	1	2	3	4	5
10. Η παρακολούθηση κηδειών από τα παιδιά είναι μια καλή ιδέα.....	1	2	3	4	5
11. Η εκπαίδευση για το θάνατο θα έπρεπε να γίνεται στο σπίτι.....	1	2	3	4	5
12. Είναι δύσκολο να εξηγήσεις σε ένα παιδί τι είναι ο θάνατος.....	1	2	3	4	5
13. Το καλύτερο είναι να βοηθηθεί το παιδί να ξεπεράσει γρήγορα την απώλεια.....	1	2	3	4	5
14. Ως γονέας δεν αισθάνομαι άνετα να μιλήσω για το θάνατο.....	1	2	3	4	5
15. Η απώλεια από ένα διαζύγιο ή από ένα χωρισμό είναι παρόμοια με αυτή του θανάτου.....	1	2	3	4	5
16. Η εκπαίδευση για το θάνατο είναι ένα θέμα ευρέως γνωστό.....	1	2	3	4	5
17. Η εκπαίδευση για το θάνατο θα μπορούσε να ενταχθεί σε ένα πρόγραμμα 'δεξιοτήτων ζωής'.....	1	2	3	4	5
18. Η εκπαίδευση για το θάνατο θα έπρεπε να διδάσκεται σε παιδιά ηλικίας 8 ετών και άνω.....	1	2	3	4	5
19. Τα προγράμματα εκπαίδευσης για το θάνατο θα απαιτούσαν πρόσθετη επιμόρφωση των εκπαιδευτικών.....	1	2	3	4	5

Δ.

Διαβάστε κάθε μια από τις παρακάτω δηλώσεις και κυκλώστε την απάντηση που σας αντιπροσωπεύει.

1. Έχετε παρακολουθήσει ποτέ κατά τη διάρκεια των σπουδών σας κάποια διάλεξη σχετικά με το θάνατο;.....	Ναι.....Όχι
2. Έχετε παρακολουθήσει ποτέ κάποια δημόσια ομιλία σχετικά με το θέμα του θανάτου;.....	Ναι.....Όχι
3. Έχετε διδαχθεί επίσημα τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά κατανοούν το θάνατο;.....	Ναι.....Όχι
4. Η εκπαίδευση σας περιλάμβανε διδασκαλία που αφορούσε στον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσατε να συζητήσετε ή να διδάξετε το θέμα του θανάτου στα παιδιά της ηλικίας στην οποία απευθύνεστε;.....	Ναι.....Όχι
5. Έχετε διαβάσει κάποιο βιβλίο που είχε ως θέμα το θάνατο;.....	Ναι.....Όχι
6. Έχετε συζητήσει ποτέ με τους μαθητές σας για το θάνατο;.....	Ναι.....Όχι

7. Πόσο σημαντική είναι κατά τη γνώμη σας η εκπαίδευση για το θάνατο στο πανεπιστημιακό πρόγραμμα, έτσι ώστε να προετοιμαστούν οι φοιτητριες/τές να διδάξουν για το θάνατο;

1 Καθόλου σημαντική	2 Ελάχιστα σημαντική	3 Δεν είμαι σίγουρος/η	4 Σημαντική	5 Πολύ σημαντική
---------------------------	----------------------------	------------------------------	----------------	---------------------

8. Πόσο καλά προετοιμασμένος/η νιώθετε για να χειριστείτε το θέμα του θανάτου, όπως αυτό προκύπτει φυσιολογικά στην τάξη;

1 Καθόλου προετοιμασμένος /η	2 Ελάχιστα προετοιμασμένος /η	3 Δεν είμαι σίγουρος/η	4 Ικανοποιητικά προετοιμασμένος /η	5 Πολύ καλά προετοιμασμένος /η
---------------------------------------	--	------------------------------	---	---

9. Πόσο περίεργοι νομίζετε ότι είναι οι μαθητές/τριες για το θάνατο;

1 Καθόλου περίεργοι	2 Ελάχιστα περίεργοι	3 Δεν είμαι σίγουρος/η	4 Αρκετά περίεργοι	5 Πολύ περίεργοι
---------------------------	----------------------------	------------------------------	--------------------------	---------------------

10. Πόσο άνετα θα αισθανόσαστε να διαβάσετε μια ιστορία στους μαθητές σας ή να διαβάσουν μόνοι τους οι μαθητές σας μια ιστορία για το θάνατο, γραμμένη για τη δική τους ηλικιακή ομάδα, και μετά να συζητήσετε μαζί τους για το θέμα αυτό;

1 Καθόλου άνετα	2 Ελάχιστα άνετα	3 Δεν είμαι σίγουρος/η	4 Αρκετά άνετα	5 Πολύ άνετα
--------------------	---------------------	------------------------------	-------------------	-----------------

Για τις απαντήσεις σας στις παρακάτω ερωτήσεις χρησιμοποιείστε την παρακάτω κλίμακα:

Καθόλου άνετα	Ελάχιστα άνετα	Δεν είμαι σίγουρος/η	Αρκετά άνετα	Πολύ άνετα
1	2	3	4	5

11. Αν συνέβαιναν τα παρακάτω περιστατικά πόσο άνετα θα αισθανόσαστε να τα συζητήσετε με το παιδί που βιώνει την απώλεια;

α. Το θάνατο ενός κατοικίδιου ζώου.....	1	2	3	4	5
β. Το θάνατο παππού ή γιαγιάς.....	1	2	3	4	5
γ. Το θάνατο γονέα.....	1	2	3	4	5
δ. Το θάνατο αδελφού / αδελφής.....	1	2	3	4	5
ε. Το θάνατο ενός φίλου / φίλης.....	1	2	3	4	5

12. Πόσο άνετα θα αισθανόσαστε να συζητήσετε τα παρακάτω περιστατικά στη τάξη αν το παιδί που βιώνει την απώλεια είναι παρόν;

α. Το θάνατο ενός κατοικίδιου ζώου.....	1	2	3	4	5
β. Το θάνατο παππού ή γιαγιάς.....	1	2	3	4	5
γ. Το θάνατο γονέα.....	1	2	3	4	5
δ. Το θάνατο αδελφού / αδελφής.....	1	2	3	4	5
ε. Το θάνατο ενός φίλου / φίλης.....	1	2	3	4	5